

**QAACCESSA SIRNA WAAQEFFANNAAFI FAYYADAMA
AFAANII WARRA KALLACHAALLEE: GODINA
SHAWAA LIXAA AANAA DAANNOO**

NUGUSEE IDDEESSAA HOORSAA

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QOANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFIQUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

**HAGAYYA 2009/ 2017
FINFINNEE**

**QAACCESSA SIRNA WAAQEFFANNAAFI FAYYADAMA
AFAANII WARRA KALLACHAALLEE: GODINA
SHAWAA LIXAA AANAA DAANNOO**

NUGUSEE IDDEESSAA

GORSAAN: TOLAMAARAM FUFEE (PHD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSISUUN GAMISAAN
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOKULARIIF
DHIYAATE**

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

**HAGAYYA 2009/ 2017
FINFINNEE**

Yuuniversiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraa Booddee

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Gamisaan Guuttachuuf Mata Duree “Qaaccessa Sirna Waaqeffannaafi Fayyadama Afaanii Warra Kallachaallee” Jedhu Nugusee Iddeessaatiin kan Qophaa’e Sadarkaa Madaallii Isaa Guuteera.

Koree Qorannoo

Qoraa Keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Qoraa Alaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Itti gaafatamaa Muummee ykn walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan mallaattoofi maqaan koo armaan gaditti eerame qorannoon kun hojii koo ta'uu isaafi kanaan dura yuunvarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbatiif kan hin dhiyaanne ta'uu isaa yoon ibsu, wabiileen qorannoo kanaaf dubbisee haala seera qabeessa ta'een fudhadhee jiru fuula wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkaneessa

Maqaa   Nugusee Iddeessaa

Mallattoo _____

Guyyaa _____

AXAREERAA

Mata dureen qorannoo kanaa Sirna waaqeffannaafi fayyadama afaanii warra kallachaallee qaaccessuu yoo ta'u, Akkan qorannoo kana gaggeessuuf waanti na kakaases, ardaan jilaa kun amantii waaqeffannaa ganamaa kan falaasamaafi beekumsa hedduun badhaadhe akkasumas, fayyadama afaanii haalaan kan calaqqisiisu kun umurii dheeraa qabaatee osoo jiruu hanga ammaatti osoo hin barreeffamiin, hin qoratamiin, akkasumas, uwwisa midiyaalee kamiyyuu osoo hinargatiin waan jiruuf beekumsa gabbataa osoo hintuqamiin jiru kana hanga tokko beeksisuuf, akkasumas, barreeffamaan kaa'uufidha. Kaayyoon gooroo qorannoo kanaas sirna waaqeffannaafi fayyadama afaanii adeemsa waaqeffannaa isaanii keessatti qaaccessuudha. Qorannoo kana gaggeessuufis qoratichi mala akkamtaatti Fayyadamamee jira. Iddattoon qoratichi haala addaan odeeffannoo irraa funaannate lakkoofsaan nama digdamii-saddeet(28)yoo ta'an, mala iddatteessuu mit-carraa keessaa tokko kan ta'e iddatteessuu akkayyooti dhimma bahee jira. Sababni iddatteessuu kun filatameefis qoratichi kaayyoo qabatee ka'e fiixaan baasuuf qaama galmaan naaf gaha jedhee yaade bira deemee ragaa waan funaannateefidha. Akkasumas, milkaa'ina qorannichaafis namni beekumsa gama sanaan qabu waan barbaachisuufi. Meeshaalee funaansa ragaalee keessaa daawwannaatti dhimma bahuun bifa waraabbiiitiin yaada waliigalaa fudhachuun odeeffannoon funaanamee jira. Odeeffannoon maddeen ragaalee irraa funaanaman kunniin martinuu jechaan hiikamanii jiru. Qorannoo gaggeeffameenis ardaa jilaa kana keessatti haalli waaqeffannaafi fayyadamni afaanii haalaan qaacceffamanii jiru. Qaaccessa taasifameenis sirni waaqeffannaa warra kallachaallee duudhaalee isaa hunda guutuun kallattii tasgabbii guddaa qabuun kan adeemsifamu yoo ta'u, ta'insaaleen achitti raawwataman marti bifa sodaafi jaalala waaqaa uffateen kan adeemsifamanidha. Adeemsa waaqeffannaa isaanii keessattis gochiifi afaan yeroo hunda waliin waan adeemaniif waaqeffannaa isaanii keessatti fayyadamni afaanii haalaan kan calaqqisu yoo ta'u gama dubbii qoolaatiin, jechamootaan, akkasumas ogummaalee biroo hedduun kan calaqqisan ta'uun isaa bira ga'amee jira. Dhumarrattis, qoratichi ardaa jilichaatii kaasee hanga sirna waaqeffannaafi ogummaalee afaanii birootti eegumsiifi kununsi guddaan akka taasifamuuf eeree jira.

Galata

Hunda duraan dursee milkaa'ina hojii qorannoo kanaa jalqabsiisee kan na xumursiise waaqa guddaa isa hunda danda'uuf galanni haata'u.

Itti haansuudhaan fiixaan ba'insa qorannoo kootiif nuffiifi dadhabbii tokko malee deeggarsa guddaa kan naaf taasisan gorsaakoo kabajamoo Dr.Tolamaaram Fufaatiif galatni koo daangaa hinqabu.

Hojii qorannoo kanaaf kan oolu maallaqa barbaachisu ramaduun kan deeggarsa naaf godhe kutaa Faayinaansii Yuunivarsiitii Finfinnee guddaan galateeffadha.

Akkasumas, deeggarsa yaadaafi gorsaan hojii barnoota koo sadarkaa gadaanaatii eegaluun utubaa milkaa'ina kootii taatee gargaarsa walirraa hincinne naaf gochuun asiin kan nageesse haadha koo kabajamtuu aadde Alamii Nagaraaf umurii dheertuu waaqayyo siif haa kennun jedha.

Dabalataanis, abbaakoo obbo Iddeessaa Hoorsaa eebbafii ayyaana keetu naaf milkeessee jennaan imalli jireenya kootii sadarkaa kanarra geese. Atis qooda guddaa hojii kana keessaa waan qabduuf galatoomi; jiraadhu abbaakoo.

Dhumarratti, obboleessa koo Hirphaa Iddeessaa, deeggarsa bittaa kompiitaraa ati naaf gooteen hojiin koo haalaan naaf milkaa'e, siifis hojiifi hawwii kee hundarratti waaqayyo milkaa'inaafi fiixaan bahinsa siif haa kennun siin jedha.

Jibsoo

Aallee -Maqaa gosa Oromoo maccaa keessaa tokko ta'ee kan naannoo sulula gibee jiraatu.

Ayyaana keelloo- Ayyaana waqxii birraa keessa gosaan ykn hawaasa naannootiin kabajamu. Innis yeroo keelloon daraare keessa kan raawwatudha.

Ardaa jilaa- Bakka araaraafi ulfoo amantii waaqeffannaa keessatti waaqa kadhachuuf ykn dhimmota walfakkaataadhaaf itti bahamu.

Kallachaallee -Ardaa jilaa godina Shawaa Lixaa aanaa Daannootti argamu ta'ee jiddugala amantii waaqeffannaa uummata naannoo Sanaa kan ta'e.

Sayyoo -Maqaa gosa Oromoo aanaa Daannoofi lixa Oromiyaa keessa bal'inaan jiraatuu yoo ta'u maqaan gidugala bulchiinsa aanaa Daannoos kanumarraa kan moggaafamedha.

Gabaajeewwan

AW	Amantii Waageffannaa
AJGK	Ardaa Jilaa Gimbii Kallachaallee
BATO	Biirroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa
WATAD	Wajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Daannoo
A/Gadaa	Abbaa Gadaa
A/Seeraa	Abbaa Seeraa
H/waajjiraa	Hojjataa waajjiraa
Sad.barnootaa	Sadarkaa barnootaa

Baafata

Mata dureewwan	Fuula
AXAREERAA	i
Galata	ii
Jibsoo	iii
Gabaajeewwan	iv
Baafata	v
Kartaafi Caatoowwan.....	ix
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	
1.1 Seenduubee Qo’annichaa.....	1
1.1.1 Ibsa Haala Naannoo.....	2
1.1.2 Haala Teessuma Lafaafi Jiruuf Jireenya Uummata Aanaa Daannoo	4
1.1.3 Qabeenya Turizimii Aanaa Daannoo	5
1.2 Ka’umsa Qo’annichaa.....	9
1.3 Kaayyoowwan Qorannichaa	10
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa	11
1.5 Daangaa Qorannichaa	11
1.6 Hanqina Qorannichaa	12
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	
2.1 Seensa	13
2.2 Hiika Amantaa	13
2.2.1 Amantii Waaqeffannaa	14
2.2.2 Amantii Waaqeffannaafi Beedduuba Oromoo	14
2.3 Utubaa Amantii Waaqeffannaa.....	15
2.3.1 Waaqa	16
2.3.1.1 Haala Oromoon Waaqa Ittiin Ilaalu	17
2.3.1.2 Waaqeffannaa	18
2.3.1.3. Haala Jalqabbii Amantiin Waaqeffannaa.....	18
2.3.1.4. Haala Oromoon Waaqa Isaa Itti Waaqeffatu	19
2.3.2. Ayyaana	20
2.3.2.1 Ayyaana Waaqaa	22

2.3.2.2 Ayyaana Namaa	22
2.3.2.3 Ayyaana Uumamaa	22
2.3.3. Nama.....	23
2.3.3.1. Aangoofi Dirqama Dhala Namaaf Kenname	24
2.3.3.2. Mirga Dhala Namaaf Kenname	24
2.3.3.3 Mirga Ijoollee ilaalchisee.....	25
2.3.4 Waayyuu	25
2.3.4.1 Qaalluu	26
2.3.4.2 Maallima	27
2.3.4.3 Eker-dubbistuu	27
2.3.4.4 Dhaha Dhooftuu	28
2.3.5. Safuu	28
2.4 Afaaniifi Amantii	29
2.4.1 Ogafaaniifi Amantii	29
2.4.2 Ogafaaniifi Amantii Waaqeffannaa.....	30
2.4.3 Kadhaa Waaqaa	30
2.4.3.1 Kadhannaa Ganamaa	31
2.4.3.2 Kadhannaa Galgalaa	33
2.4.3.3 Kadhannaa Guyyaa Ayyaanaa.....	34
2.4.4 Faaruu Waaqaa.....	34
2.4.5 Eebba	35
2.4.5.1 Eebbaafi Amantii waaqeffannaa	36
2.4.6 Jechama	38
2.4.7 Mammaaksa.....	39
2.4.8 Jechootaafi waaqeffannaa.....	39
2.4.9 Himootaafi Waaqeffannaa.....	40
2.5 Dhugaafi Amantii Waaqeffannaa	40
2.6 Gahee Waaqeffannaan Hawaasummaa, Siyaasaafi Dinagdee Oromoo keessatti qabu	41
2.6.1 Hawaasummaa.....	42
2.6.2 Siyaasa	43
2.6.3 Dinagdee.....	43

2.7 Afaaniifi Eenyummaa	45
2.7.1 Faayidaa Amantii, Afaan, Akkasumas Aadaan Ofii Uummataaf Kennu	45
2.8 Sakatta'a Barruu Firoominaa	46
2.8.1 Xiinxala Haasbarruu Meeshaalee Ayyaana Warra Giiftii Elemoo	46
2.8.2 Xinxala Qabiyyee, Unkaafi fayyadama afaanii Kitaaba Faarfannaa 'Galata Waaqayyoo' keessaa qaaccessuu	47
2.9 Yaaxina Faayidaa	48
BOQONNAASADII: BEEDDUUBA, SAXAXAAFI MALA QORANNICHAA	
3.1 Beedduuba	50
3.2 Saxaxa Qorannichaa	50
3.3 Mala Qorannichaa	51
3.3.1 Madda Ragaalee	51
3.3.2 Irraawwatama Qorannichaa	52
3.3.3 Mala Iddattoo Filachuu	52
3.4 Meeshaalee Funaansa Ragaalee	52
3.4.1 Daawwannaa	53
3.5 Malleen Qaaccessa Ragaalee	54
BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAALEE	
4.1 Seensa	55
4.1 Sirna Waaqeffannaa Warra Kallachaallee	55
4.2 Ayyaana Keelloofi Adeemsa Waaqeffannaa	56
4.3.1.1 Eebba	57
4.3.1.3 Sagada	63
4.3.1.4 Waree Himuu	65
4.3.1.4 Foollee	66
4.3.1.6 Eebba Cufinsa Sagantaa	67
4.3.2 AJGK Keessatti Fayyadama afaaniifi Yoomessa	69
4.3.2.1 Kadhaa Yeroo Hongeen Cimee	69
4.3.2.2 Kadhaa Yeroo Roobni Garmalee Cimee	72
4.3.3 Fayyadama Afaanii Haala Yeroo Bifa Weedduutiin Ibsuu keessatti	73
4.3.3.1 Yeroo Beelaa	73

4.3.3.2 Dogoggora Tasaa ooluuf Waaqayyo Kadhachuu	74
4.3.3.3 Jila Waggaarraa Akka Hin Hafne Ibsuuf	75
4.3.3.4 Kadhannaa Yeroo Dheeraa Waaqayyoo Dhaabatanii Kadhachuu Agarsiisuuf	75
4.3.3.5 Humni Waaqayyoo Iddoo Hunda Akka Gahu Agarsiisuuf	76
4.3.3.6 Waaqayyo Dadhabbiifi Kadhaa Namaaf Dhaga'uu Isaa Agarsiisuuf.....	76
4.3.3.7 Gara Kuteenyaan Nyaapha Ofiirratti Ka'uun Ijifatanii Galuu Agarsiisuuf	77
4.3.3.8 Waaqni Waan Hamaa Akka Isaan Irraa Kaasu Agarsiisuudhaaf.....	77
4.3.3.9 Eenyullee Waaqaaf Bitamuu Akka Danda'u Agarsiisuuf	78
4.3.3.10 Bara Waaqni Namaaf Birmate Waanti Hundi Akka Danda'amu Mul'isuuf	78
4.3.3.11 Eenyullee Waaqaan Qoosuu Akka Hinqabne Agarsiisuuf	79
4.3.3.12 Kadhaa Bunaarratti	80
4.3.4 Dubbii Qoolaafi jechamoota Kallachaalleen Walqabatu.....	80
4.3.5 Nagaa Wal Gaafachuu Keessatti Jajannaa Waaqaa Mul'isuuf.....	82
4.4 Cuunfaa Boqonnichaa.....	82
BOQONNAA SHAN: GOOLABAAFI YAADA FURMAATAA	
5.1. Goolaba.....	84
5.2. Yaada Furmaataa	86
WABIILEE	87
DABALEE A	
DABALEE B	
DABALEE C	
DABALEE D	

Kaartaafi Caatoowwan

Caatoowwan

Fuula

Caatoo 1 Hidda latiinsa Ummata Oromoo aanaa Daannoo	3
Kaartaa 1.Kaartaa Aanaa Daannoo agarsiisu	9

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1 Seenduubee Qo'annichaa

Ummanni Oromoo uummata guddaa naannoo gaanfa afrikaa jiraatu ta'ee afaan, aadaa, seenaa, amantii, sirna bulchiinsaa, kaalendaraafi waantota bu'uura qaroominaa ta'an hedduu kan kalaqeeffii hanga ammaa biyya mataa isaa irra qaroomina kana qabatee kan jiraatudha. (Diribi,2014;Lellisa,6413;Tadesa,2015).Ummanni kun aadaa,afaan,amantiifi qaroomina isaa kanneen qabatee baroota dheeraadhaaf naannoo gaanfa afrikaa jiraataa kan tureefi saboota afaan kuush dubbatan keessaa isa guddaafi abbaa qaroomina bara dheeraa ta'uusaa hayyoonni hedduun ragaa bahu.Yaada kana ilaalchisuudhaan qorataan seenaa tokko waa'ee oromoo ilaalchisee akka itti aanutti kaa'ee jira.

The Oromo are one of the Cushitic speaking peoples and the largest single ethnic group in Ethiopia inhabiting most areas of the country. History tells us that they had enjoyed almost a homogenous culture,a common political, religious and legal institution. They practiced Gadaa system which was an egalitarian socio- political and religious system.The system was the constitution of the society through which the Oromo administered, defended their territory, maintained and developed their economy (Dereje, 2012:82)

Seenaan Oromoo kunis waggaa hedduudhaaf dhalootaa dhalootatti kan darbaa dhufe akkuma hawaasa afrikaa biroo afaaniin (afoolaan), akkasumas, qabatamaan agarsiisuu dhaani. Seenaafi aadaa isaa Kanneen bifa durduriitiin, faaruudhaan, mammaaksaan, geerrarsaan, sirbaan, eebbaan, cigoodhaan, jechamaafi oguma biroo afaan isaatti fayyada muudhaan guyyaa har'aatiin gahe. Akkasumas, oguma qabatamoofi mul'atoo ta'an kanneen akka sirna gadaa,dhahaa, amantii waaqeffannaafi waantota bobbocaafi ogummaa harkaatiin walqabatan qabatamaadhaan agarsiisaa bara kanaan gahuun isaa beekamaadha.

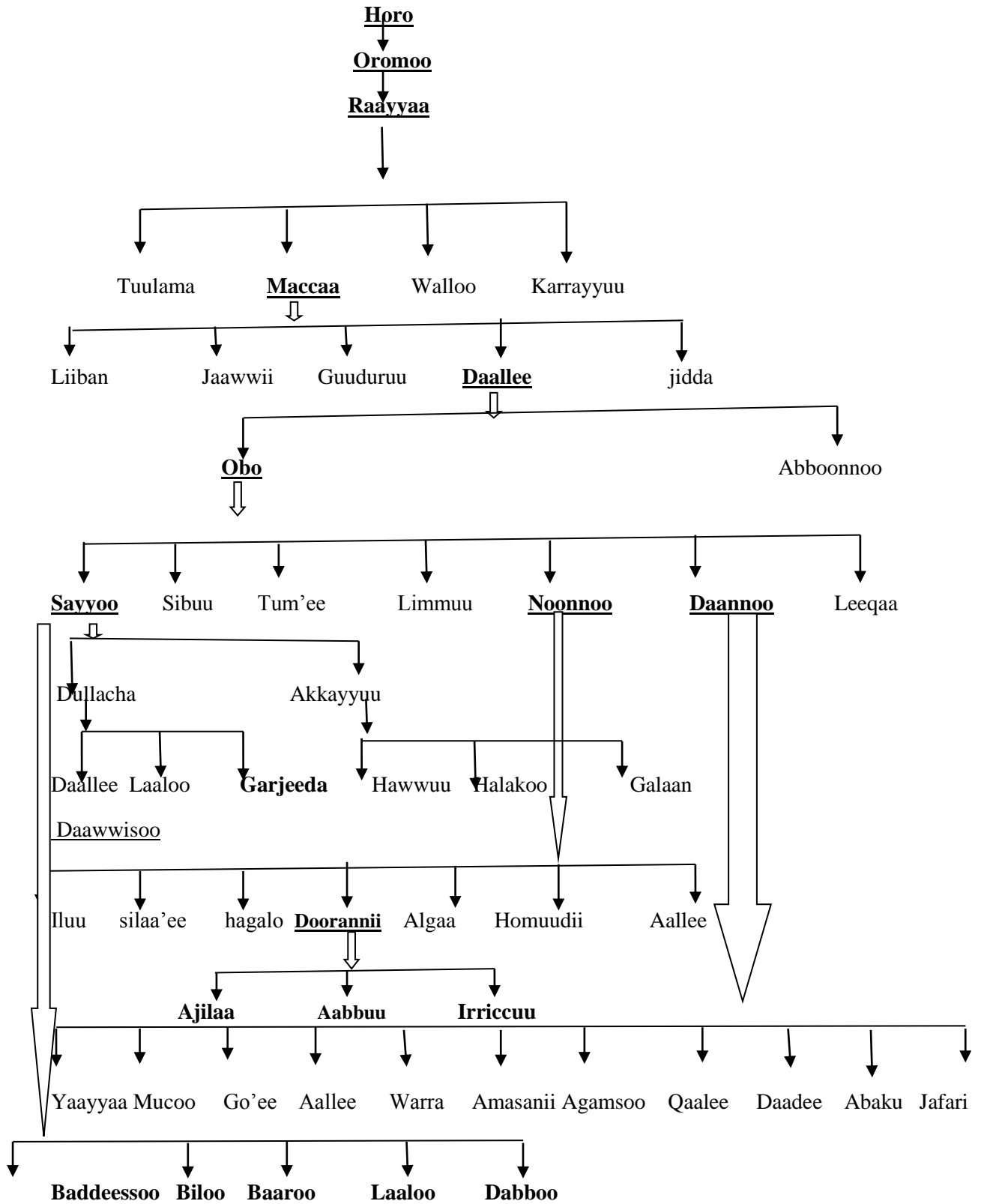
Amantaa isaa kanas kan waaqeffatu afaanuma isaatti gargaaramuudhaan bifa ogafaanii (afoolaa)fi Caasaa afaanii of keessatti hammatameenidha.Yeroo waaqeffatus bifa eebbaa, faaruu,sagadaafi waan kana fakkaatuun jechoota, jechamoota, gaaleewwan, himoota garaa garaatti gargaaramuudhaan akkuma akeeka isaatti ittiin waaqeffata. Qorannoon kunis amantii waaqeffannaa oromoo keessatti haala waaqeffannaafi fayyadama afaanii kan ilaalu yoota'u xiyyeeffannoon isaa godina Shawaa Lixaa aanaa Daannootti kan argamu ardaa jilaa amantii Waaqeffannaa warra Kallachaallee qaaccessuu irrattidha.

1.1.1 Ibsa Haala Naannoo

Aanaan Daannoo aanaalee Oromiyaa lixaa keessatti argaman keessaa ishee tokko kan taateefi dachee bal'oo lafa diriiraa bosonaan uwwifamtee suluula Gibee keessatti argamtudha. Haalli qilleensa aanaa kanaas jiruufi jireenya dhala namaatiif mijooftuufi dachee uumaan badhaatuu yoo taatu rooba gahaafi qabeenya uumamaa biroon daran guutuudha. Magaalaa guddoo godinaa (Amboo)irraa km 125 fagaattee gara lixaatti argamti. Teessoon aanaa kanaa magaala Sayyoo yoo taatu gandoota baadiyyaa 22fi bulchiinsaa magaalaa 4 kan qabdudha. Aanaan kun godinaalee oromiyaa afur (Sh/Lixaa, Jimmaa, W/Bahaa, I/Booraa) haala hawaasummaafi faca'insa gosaan akkasumas, quubsumaan itti dhiheenyaan kan argamtu yoo taatu daangaan aanitti Kaabaan aanaa Calliyaa, Kibbaan aanaa Noonnoo, Bahaan aanaa Calliyaafi aanaa Jibaatiifi gama Dhihaan godina Jimmaan daangoftee kan argamtudha.

Moggaasni maqaa aanaa *Daannoo* jedhus kan moggaafame maqaa namaarraa yoo ta'u, namni kun gosa ilmaan *Maccaa* keessaa isa tokko kan ta'eefi horteen isaa yeroo ammaa aanaa *Daannoofi Calliyaa* keessa kan jiraatan ta'uu isaa kitaabni Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa} tti jedhuufi ragaan Biiroo Aadaafi Turizimii Aanaa Daannoorraa fudhatame ni'ibsa. Teessoo aanaa Daannoo kan taate bu'uurri moggaasa magaalaa *Sayyoos* maqaa qomoo akka ta'e ragaaleen armaan olii ni'eeru. Haaluma walfakkaatuun, moggaasni maqaalee gandoota baadiyyaa hedduun isaanii maqaa gosaatiin moggaafanii jiraachuu isaanii ragaaleen ni'eeru. Fkn, *Doorannii, Iluu, Oboo, Biloo, Baddeessoo, Summuruu, Garjeeda, Hujubaafi* Kanneen hafan kanuma dhugaa nuuf bahu. Walumaagalatti, hidda latinsa gosaawwan Oromoo aanaa kana keessatti argamanii barruu garaa garaarratti barraa'ee jiruun akkasumas, ragaalee namootarraa argameen gosaawwan oromoo maccaa gurguddoo sadiitu bal'inaan argama. Isaanis: *Daannoo, Sayyoofi Doorannii* yoo ta'an sadan isaaniyyuu idda latinsa oromoo keessaa qomoo *Maccaa* yoo ta'an kallattiin obbolummaa ykn firooma dhihoo hinqaban. Haata'u malee, ragaan namoonni tokko tokko kaa'an haati jara kana sadanii tokko ta'uushee ibsu. Waan hundaafuu horteen gurguddoon sadan armaan olitti eeraman aanicha kana keessatti bal'inaan kan argamanidha. Mee ragaa hidda latinsa hortee Oromoo aanaa Daannoo ibsu kitaaba Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa} jedhurraa qindeeffame akka armaan gadiitti haa'ilaallu.

Caatoo 1 Hidda latiinsa Ummata Oromoo aanaa Daannoo

Akkuma caatoo armaan oliirra hubannu idda latinsa oromoo aanaa Daannoo yoo keenyu gosaawwan gurguddoo sadiitu bal'inaan mul'ata. Isaanis ku'umsi isaanii *Maccaa* yoo ta'an ilmaan maccaa shanan Keessaa *Daallee* jalatti kan argamanidha. Ilmaan *Daallee* lamaan keessaa immoo *Obo* jala kan jiran yoo ta'u gosoonni *Sayyoo*fi *Daannoon* ilmaan oboo jahan keessatti yoo argaman *Doorannin* immoo ilmaan *Oboo* keessaa *Noonnoon* akaakayyuutti akka ooluuf caatoo armaan oliirraa salphumatti hubachuun nidanda'ama. Gabaabumatti, gosa oromoo aanaa kana keessa jiraachaa turan keessaa Shanani Sayyoo (*Baddeessoo, Biloo, Baaroo, Laaloofi Dabboo*), Sadan Doorannii immoo (*Ajilaa, Aabbuufi Irriccuu*) yoo ta'an, ilmaan Daannoo kudha tokko(11) Kanneen durii kaasanii hanga ammaa gosaan hawaasa kana keessa jiraatan: *Yaayyaa, Mucoo, Go'ee, Aallee, Warra, Amasanii, Agamsoo, Qaalee, Daadee, Abakuufi Jaafariidha*. Ilmaan Daannoo kudha tokko(11) Kanneen keessaa isaan fuulduraa jahan *DaannooJahan* yoo jedhaman isaan boodaa shanan immoo *Daannoo Shanani* jedhamuun beekamu.

Gama biroon Caatoon armaan olii ragaa idda latinsa oromoo aanaa Daannoo keessa durirraa eegalanii jiran haa'agarsiisu malee yeroo ammaa kana aanicha kessa sababoota goginsaafi sochiilee hawaasummaa biroorraan kan ka'e qomoowwan oromoo naannoo biroorraa dhufan heddumminaan lafa baddaafi gammoojjii aanichaarra qubatanii jiru. Kanneen keessaa gosa *Tuulamaa; Sh/kaabaarraa, Ituun; Harargeerraa* akkasumas, ilmaan maccaa Jimmaafi Wallaggarraa yoo qubatanii argaman saba biroorraa immoo *Manz, Giishen*, akkasumas, *Marraabeetee* kan jedhaman naannoo Amaaraarraa duriirraa ka'anii naannoo kana qubatanii kan argamanidha.

1.1.2 Haala Teessuma Lafaafi Jiruuf Jireenya Uummata Aanaa Daannoo

Uummanni aanichaa akkuma uummata Oromoo godinaalee biroo amantaalee garaa garaa hordofuun beekamu. Dhaabbileen amantaa kunneenis: Waaqeffannaa, Piroteestaantii, Ortodoksii, Musiliimaafi Adveentistiidha. Gama bu'uraalee misoomaatti gaafa deebinu akka ragaan Waajjira Lafaafi Eegumsa Naannoo aanaa Daannoorraa argame ibsutti, bal'inni lafa aanaa kanaa km² 659.19 (Heek. 65919) yoo ta'u; hojii qonnaaf kan oolu Heek. 39235.56, dheedichaaf kan oolu heek. 7798, yoo ta'u, lafti bosonaa heek. 167455, micireen heek. 456 fi kan biroo heek. 1684 ta'uu isaafi haalli teessuma lafa aanichaa Lafa diriiraan 90%, Tulluun 8.3%, Hallayyaan 1.5% fi Dhagaan 0.2% ta'usaa ragaan kun

ni ibsa. Haalliqilleensa aanichaa Baddaan 5% , Badda-dareen 80% fi Gammoojjiin 15% yoo ta'u, roobni aanaan kun waggaan argattu mm 900-1400, Tempireecharri 15-30°C, olka'insa sirrii irra galaanaa 1400-2400mm ta'uusaa ragaan waajjiricharraa argame dabalee ni'ibsa.

Uummanni aanicha keessa qubachuun argamanis bu'uura dinagdee isaanii kan ta'e hojii qonnaatiin kan jiraatan yoo ta'u qaama dinagdee kanaa kan ta'ee qonnaafi horii horsiisuun jiraatu.Oomishaalee aanaa kanatti oomishaman keessaa midhaan nyaataa (Xaafii, Boqqoolloo, Mishingaa, Baaqelaa, Qamadii), Midhaanzayitaa (Nuugii, Goommana, Talbaa), akkasumas, kuduraafi muduraan (Maangoo, Muuzii, Abokaadoo, Dinnicha, Timaatimaafi Kanneen biroo). Haaluma walfakkaatuun, oomishaalee gurgurtaaf oolan (cash crops) Kanneen akka Bunaa, Caatii (Jimaa), barbaree oomishuudhaan aanaa beekamtuudha. Gama biroottiin, damee qonnaa keessaa tokko kan ta'e horsiisni horii aannaniifi foonii bal'inaan aanaa kana keessatti horsiifachuudhaan hawaasni naannoo kanaa kan jireenya isaa ittiin gaggeeffatudha. Haaluma walfakkaatuun, aanittiin oomisha dammaatiinis daran beekamtuudha.

1.1.3 Qabeenya Turizimii Aanaa Daannoo

Gama qabeenya turizimiitiinis yoo ilaallu aanaan Daannoo aanaalee qabeenya kanaan badhaadhan keessaa ishee tokkodha.Kanneen keessaa muraasni bakka argama *Odaa Bisil*,ta'uun ishee isa tokko yoo ta'u aadaaleen hawaasaa kuufamaa (gabbataa)fi hintuqamiin (qorannoo barbaadan) hedduutu jiru.Keessuma kabajni ayyaana Masqalaa (Masqala Oromoo) heddumminaan duudhaa isaa eeggatee kan argamudha.Gama qabeenya uumamaa birootti yoo deebinu, aanittiin qabeenya uumamaan daran badhaatuudha. Qabeenya uumamaa heddumminaan aanaan kun qabdu keessaa muraasni: bosona *Jibaat*, bosona *Wajii*, laga *Gibee*, laga *Wajii*, laga *Wandnaaq*,gaara *Ancabbii*, gaara *Muxxee* akkasumas Dhagaa ijaarsaaf oolu (Dhagaa Gurraachaafi Boora)fi qabeenya uumamaa kanneen biroo maqaa dhahuun nidanda'ama. Ardaan jilaa Warra kallachaaallee bakkeewwan akka turizimiitti qabaman keessaa tokko kan ta'eefi qaama qorannoo kanaa waan ta'eef gabaabbinaan waa'ee ardaa jilichaafi kallachaaallee ibsa gabaabaan akka armaan gadiitti dhihaatee jira.

Jechi kallachaallee jedhu jecha tishoo ‘*Kallachaa*’ fi ‘*Aallee*’ jedhaman irraa kan ijaarame yoo ta’u, ‘*Kallacha*’ jechuun maqaa meeshaa ulfoo Amantii Waaqeffannaa keessaa isa tokko kan ta’edha. Kallachaafi dhimma ardaa jilaa kallachaallee ilaalchi suudhaan Abbaan Gadaa Maccaafi Abbaan Seeraa gumii Abbootii Gadaa Oromoo Taakkalaan akka jedhanitti,

Kallachi waaqarraa ibidda wajjiin yeroo bokkaan roobu bu’a. Innis bifa urjii kan qabu yoo ta’u, bakki kallachi itti bu’e sun bakka waaqayyo qulqulleesse waan ta’eef humna qaba. Bakka kanatti kan dhukkubsate itti fayyu, bakka kan maraate yookiin hidhame itti hiikkatudha, bakka eebbiifi araarri waaqayyoo itti baay’atudha waan ta’eef bakka kanatti yoo kadhatan namaaf dhaga’ama; yoo abaaran niballeessa. Kanaafuu, ardaa jilaa akkanaa keessatti humni waaqa namaaf kenname osoo hintaane bakka sanaaf kenname. Iddoo itti kallachiifi afuurri sun bu’etu humna qaba. Kanaafis, amantii waaqeffannaa oromoo keessatti bakki kun bakka kabajaa ta’uun ittiin bulama.

yaada jedhu kaasanii jiru. Haaluma walfakkaatuun, obbo Lachiisaanwaa’ee kallachaallee yoo ibsan “Oromoon hoodaan bula; Sidaamni awaajiin bula” erga jedhaniin booda, bakki kun bakka eebbafii araara waaqayyoo waan ta’eef humna bakka kana jiru nikabajna, waan barbaannu waaqa yoo kadhannes irraa arganna, nama bakka kanaan qoosus nibalaaleffanna. Sababni isaa waaqni Sidaamaaf Taabota kenne; nuyiif immoo Kallacha kenne. Kanaaf bakka kana kabajna, jechuun qoratichaaf ibsanii jiru. Kunis kan nu hubachiisu oromoon akkaataa ittiin waaqaaf safuufi sodaa qabu irraa ka’ee bakka kanas eeguun jiraatu ta’uu isaati.

‘*Aalleen*’ immoo maqaa gosaati. Innis torban *Daawwisoo* keessaa isa tokkodha. Gosti kunis gosa durirraa kaasee naannawaa kana jiraataa ture ta’uusaa achii as dhufteen isaa ragaa kitaaba Seenaa Uummata Oromoo hanga jaarraa 16ffaatti jedhurra argama. Tartiibni gosummaa isaas,

Macca → Obo → Noonnoo → Daawwisoo → Aalleedha.

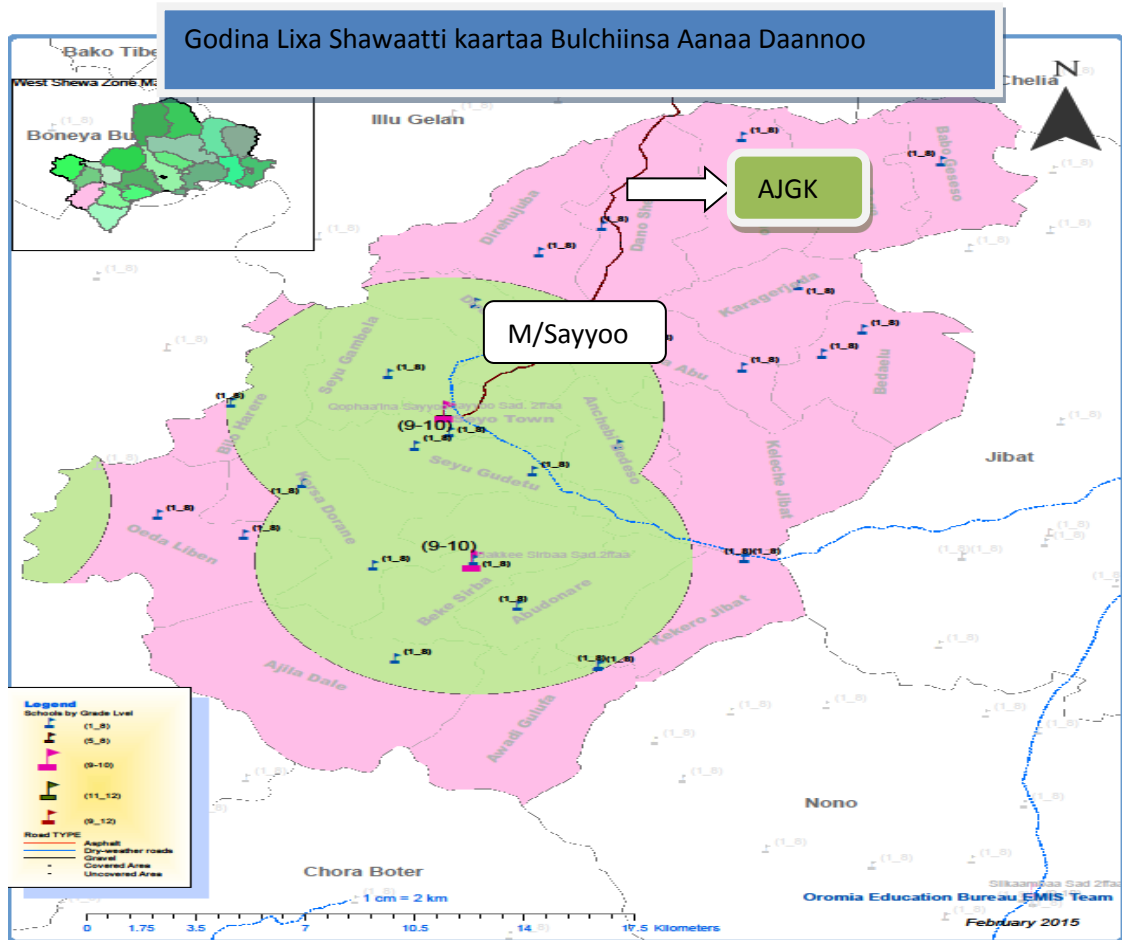
Caatoon armaan olii kun eenyummaa gosa *Aallee* yoo agarsiisu, gosti kun yeroo ammaa quubsuma lafa oromoo *Maccaa* bakka garaa garaa irra qubatee kan argamu ta’uusaa ragaan garaa garaa ni’eera. Akkasumas, aanaa kana keessatti baay’inaan ni’argama. Haata’u malee, yeroo ammaa kana kallachi Aallee kun ilmaan *oboo* keessaa obboleessa *Noonnoo* kan ta’e gosa *Sayyoo* keessaa *Garjeeda* gosa xiqqaa *Summuru* jedhamu harka jira. Kanaafis, namoonni tokko tokko yeroo kadhatan ‘*yaakallacha Summuruu, yaa*

goofticha Garjeedaa’ jechuun waaqaaf galata galchuus;sagada dhiheessus. Kanaafuu, bakki ardaa jilaa kun maqaa gosa *Aallen* haa moggaafamu malee harkafi lafa oromoo *Garjeedaa* jiraachuu isaa ragaaleen manguddoota naannoorraa argame ni’ibsa. Kanarraan kan hafe ragaan biroo barreeffamaanis ta’ee afaaniffaan gosa *Aallee* ibsu hinjiru. Dhimmi kallacha kanaafi ardaa jilaa kun gama biraatiin turtii yeroo dheeraa waan qabuuf gaggeessaafi shaneen gosichuma keessaa (*Summuruu*) dabaree walitti kennaa fidanii dhaloota har’aatiin gahuu isaanii maanguddoon kun ni dubbatu. Har’a ittiin jiraachuu isaanii malees yoom bakka kanatti jalqabee isaas namni naaf himuu danda’u akkasumas, barreeffamni dhimmicha ibsu hinjiru.

Kallachaallee ardaawwan jilaa wajjirri ATAD akka bakka ulfoofi kabajaatti beekkamtii kenneef keessaa isa tokko yoo ta’u argamni isaa *Aanaa Daannoo* ganda *Kallacha Jibaat* bakka *Summuruu* jedhamuun beekamuttidha. Ardaa Jilaa kanatti hawaasni naannoo, akkasumas godinaaleefi aanaalee hollaa kan tajaajilamanidha. Bakka kanattis hawaasni tajaajila walirraa hincinnee waggaa guutuuf kan argatu yoo ta’u guyyaan dhaabbataan hawaasni tajaajila hawaasummaa (haraaraa, hammachiisaa, hiikoofi kkf) itti argatu torbeetti guyyaa lamadha. Guyyaan lamaan kunneenis *Sanbataafi Kamisa* yoo ta’an, waggaaattis haala addaatiin yeroo lamaaf kabajama. Kabajni haala kanaan waggaan kabajamu kunis *Ayyaana Keelloo* jedhama. Ayyaanni keelloos Kan kabajamu ji’a onkoloolessaa keessa yeroo keelloon haalaan daraare yoo ta’u, innis gaafa guyyaa shanii (5)fi kudha-torbaa(17)ti. Kunis, bokkaan caamee yeroo namni laga ce’ee walarguuf mijatu keessa yoo ta’u, yeroo waaqa ganna gurraacha isaan baasee booqaa birraa isaan agarsiiseef galata itti dhiyeeffatanidha. Waqxii keelloon itti daraaru waan ta’eef Kan isaan qabatanii ittiin irreeffatanis daraaraa keelloofi coqorsa jiidhaadha. Kanaafis *Ayyaana Keelloo* jedhamuun beekama, (Ob.Dabaree). Margiifi keelloon immoo falaasama oromoo keessatti iddoo guddaa qabu.”Kan waaqni uumeen isa kadhanna”, jedha oromoon. Fakkoommiin jiidha kanaas: mallattoo badhaadhinaa, dagaaginaafi hormaataati, akka ilaalcha waaqeffataa oromootti. Yeroo eebbaas oromoon “Coqorsa ta’ii lafa qabadhu; buqqisaan si hinfixiin, Urjii ta’ii waaqa qabadhu; lakkaa’aan si hinfixiin” jechuun eebbisa jedhanii yaada isaanii naaf qoodanii jiru. Kanaaf, hordoftoonni amantii waaqeffannaa oromoo naannoo kanaas coqorsaafi keelloo qabachuun bakka waaqeffannaa kanatti argamu jechuudha. (Ob. Ayyalaa)

Walumaa gala haalli jiruufi jireenya hawaasa Aanaa Daannoo gidduu galeessaan Yommuu ibsamu,

- ✓ Aadaa walgargaarsaa bal'aafi fudhatama qabun beekamti. Kana jechuun, inni qabu isa hinqabneef deeggarsa barbaachisu gochuun yeroo rakkoo walbira dhaabachuun uummaticha biratti beekamaadha.
- ✓ Aadaa miidhagaan inni biraan aadaa waliin hojjachuun dinagdee ofii ittiin guddifatan yoo ta'u, innis hojii garee (*Daboo, Daadoo, Xibeenaa*)'n hawaasa oromoo naannoo kanaa biratti daran beekamaa kan ta'eefi hirmaannaa waliif taasisuun hojiilee oomishaaleegaraa garaa jalqabaa hanga dhumaatti walgargaaruun hedduminaan mul'ata.
- ✓ Gama biroon haalli jireenya hawaasa naannoo qorannoon Kun itti gaggeeffamee hawaasa ofitti amanamummaa guddaadhaan jiruufi jireenya isaa bifa hirkattummaa irraa bilisa ta'uun of danda'ee jiraatu dha.
- ✓ Aadaan qusannaafi yeroo rakkinaa ittiin waliif birmatan bifa afooshaan ijaaramuun hawaasummaafi tokkummaa uummatichaatiif murteessaa ta'e hawaasicha keessatti bal'inaan hojiirra kan ooludha.
- ✓ Waliin jireenya hawaasa Aanaa kanaa keessatti aadaafi safuun uummataa kabajamaadha.
- ✓ Uummata eenyummaa, aadaafi afaan isaatiin daran boonudha. Akkasumas, aadaa, amantaa, barsiifata, meeshaalee aadaa, artiiwwan aadaa, nyaata aadaafi duudhaawwan dhaloota irraa gara dhalootaatti darbaa dhufe bal'aa qabu.

Kaartaa 1. Kaartaa Aanaa Daannoo agarsiisu, (Maddi: Wajjira barnootaa aanaa Daannoo)

1.2 Ka'umsa Qo'annichaa

Uummanni Oromoo aadaa, duudhaa, amantii, sirna bulchiinsaa, kaalendaraafi qaroomina guddaa kan mul'isan falaasamaalee hedduu kalaqee guyyaa har'aatiin gahee jira. Aadaa uummatichaa keessaa muraasni yoo barreeffaman ykn qoratamanillee hedduun isaanii haaluma kanaan duraa afaaniin qofa hawaasa keessatti tajaajila kennaa dagatamaa kan jiranidha. Keessumaa, qaawaan guddaan gama qorannoo amantii duudhaa (Amantii Waaqeffannaa) Oromoo keessatti kan mul'atudha. Kun immoo bal'inaan hinqoratamu taanaan dagatamaa adeemuun isaa yaadessaa ta'a. Qorannoon kunis gamisaan rakkoo kana furuuf jecha aanaa Daannootti kan argamu Qaaccessa sirna waaqeffannaafi fayyadama afaanii warra Kallachaallee irratti kan xiyyeeffatedha. Sababnin mataduree kana jalatti qorannoo akkan gaggeessu na kakaases aanaa jedhame kana keessa aadaa gabbataa hanga ammaa hintuqamiin jiran keessaa matadureen kun isa tokko kan ta'eefi osoo qoratamuufi barreeffamuu qabuu dagatamee waan jiruuf ardaan jilaa kun qoratamee

akka beekamuuf qoratchi murteeffateera. Kunis kan gargaaru: Aadaafi amantiin kun daran beekamtii akka argatuuf, Beekumsi abbootii harka jiru qisaasama tokko malee akka dhaloota itti aanutti darbuuf, akkasumas, dhimmoonni waliigalaa bakka ardaa jilaa kanatti hojiirra oolaa jiran gama barreeffamaatti deebi'uun akka qophaa'aniif yoo ta'u, Gama biroon waaqeffannaa kana keessatti fayyadamni afaanii mul'atan hangam gadi fageenya akka qabaniifi barnoota akka dabarsanis gama saayinsaawaan ilaaluun waan barbaachiseefidha. Akka waliigalaattis qo'annoon kunis gaaffilee armaan gadii ka'umsa godhachuun gaggeeffamee jira.

1. Adeemsi waaqeffannaa warra kallachaallee maal fakkaata?
2. Sirni waaqeffannaa warraa Kallachaallee ta'insaalee akkamii of keessatti qabata?
3. Fayyadamni afaanii sirna waaqeffannaa warra kallachaallee keessatti akkamiin ibsama?
4. Adeemsa raawwii waaqeffannaa warra kallachaallee kessatti fayyadamni afaanii mul'atan caalatti maal ibsuurratti xiyyeeffatu?

1.3 Kaayyoowwan Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa sirna waaqeffannaafi fayyadama afaanii warra Kallachaallee qaaccessuu yoo ta'u, kaayyoowwan gooree qo'annoo kanaas kanneen armaan gadiiti.

1. Adeemsi waaqeffannaa warra Kallachaallee maal akka fakkaatu hordofuun ibsuu.
2. Sirna waaqeffannaa warra kallachaallee keessatti ta'insaalee jiran walduraa duubaan ibsuu.
3. Fayyadamna afaanii sirna waaqeffannaa warra Kallachaallee keessatti mul'atu adda baasuun ibsuu.
4. Adeemsa raawwii waaqeffannaa warra Kallachaallee kessatti toora xiyyeeffannaa fayyadama afaanii ibsuu.

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun erga gaggeeffameen booda qaamolee hawaasa garaa garaa kallattii adda addaan fayyaduu danda'a. Kanneen keessaa muraasni:

- ❖ Hawaasa amantaa duudhaa Oromoon bulaa jiraniifi hawaasa Oromoo biroo amantaafi aadaan keenya dagatamaa deema jedhanii yaadaniif aadaan hawaasaa kun qoratamuufi barreeffamuun hanga tokko furmaata ta'a.
- ❖ Dargaggoonniifi ijoolleen Oromoo dhaloota har'aa ta'an qorannoo kana bifa barreeffamaan argatanii dubbisuudhaan aadaa, duudhaa, amantaafi seenaa uummata isaanii haalaan hubachuun caalatti akka dagaagsan, qoratan, akkasumas, barreessaniif karaa bana.
- ❖ Hordoftoota amantaa waaqeffannaa warra Kallachaallee amantaa Oromoo aadaadhaan daran gabbataa ta'e kana dhaloota durii irraa kaasanii har'aan gahaniifi hanga ammaa qorannoofi barreeffama kamiinillee osoo hinbarraa'iin jiru kana qorachuudhaan bifa barreeffaman kaa'uun waaqeffattoota sanaaf caalatti kaka'umsafi jajjabina ta'a.
- ❖ Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Daannoos ta'ee Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaafi dhaabbilee biroo yookaan nama dhuunfaa qorannoo kana fakkaatu gaggeessaniif akka madda ragaatti gargaaruu danda'a.

Barreeffamni qorannoo kanaas maxxanfamuun bakkeewwan akka Yuunivarsiitii Finfinnee, WATAD, AJWKtiif waan raabsamuuf akkasumas, qoratiha harkatti waan argamuuf kallattiin argatanii itti fayyadamuun nidanda'ama.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun guutummaan guutuutti amantaa duudhaawaa Oromoo keessatti dhimmoota qoratamuu danda'u roga hundaan ilaalee osoo gaggeeffamee akkasumas, bal'inaan ardaawwan jilaa dhimmichaan walqabatee bakka garaa garaa jiru waliin walbira qabuun gabbatee osoo dhihaatee barbaachisaa ture. Haata'u malee, haala yeroo, baajataafi humna qorataatii ol waan ta'uuf, qorannoon kun naannoo Oromiyaa godina Shawaa Lixaa Aanaa Daannoo ganda Kallacha Jibaat bakka Summuruu jedhamutti kan argamu amantii duudhawaa Oromoo kan ta'e ardaa jilaa waaqeffannaa warra

Kallachaallee irratti kan xiyyeeffatu yoo ta’u, amantii waaqeffannaa kana keessattis gama Qaaccessa sirna waaqeffannaafi fayyadama afaanii ilaaluu qofatti kan daangeffamedha.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorannoo kana jalqabaa hanga dhumaatti gaggeessuuf qorataan rakkoolee hedduu keessa darbeera. Rakkoolee Kanneen keessaa muraasni; kitaabaafi qorannoo mataduree kanaan walqabatu dhabuu, toora marsaayitii fayyadamuun kitaabilee garaa garaa dubbisuuf maddi odeeffannoo kun yeroo dheeraaf addaan cituu, qaamoleen odeeffannoo kennuuf yaadaman muraasni odeeffannoo kennuurraa of ittisuu, bakki qorannoon kun itti adeemsifame bakka hojii qoraticharraa fagaachuufi rakkoon baajataafi hanqinni meeshaalee odeeffannoon ittiin funaanamii isaan muraasa. Haata’u malee, carraaqqii guddaa qoratichi taasiseen hanqinaalee akka yeroo, maallaqaa, kitaabilee wabiifi waantota heeraman Kanneen maraaf dursa kennuun qorannichi akka milkaa’inaan adeemsifamu godhameetu jira.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

2.1 Seensa

Sakattaani barruu qaama murteessaa qorannoon tokko of keessatti qabachuu qabu keessaa isa ijoo fi daran milkaa'ina qorannichaatiif barbaachisudha. Kunis adeemsa hojiileefi barruuleen garaa garaa mata durichaan hidhata qaban keessatti qindaa'uudhaan dhihaatu yoo ta'u, matadureen kunneenis kaayyoo qoratichi fudhatee ka'een kallattiinis ta'ee alkallattiin hidhata Kanneen qabaniifi qorannicha milkeessanidha. Sakatta'a barruun walqabatee mee yaada qorataafi barreessaa qorannoo armaan gadii haa ilaallu.

One of the essential preliminary tasks when you undertake a research study is to go through the existing literature in order to acquaint yourself with the available body of knowledge in your area of interest. Reviewing the literature can be time consuming, daunting and frustrating, but it is also rewarding. The literature review is an integral part of the research process and makes a valuable contribution to almost every operational step. It has value even before the first step; that is, when you are merely thinking about a research question that you may want to find answers to through your research journey. (Kuma, 2011:47)

Kanuma giddugaleessa godhachuudhaan qoratichi kaayyoofi mataduree qorannichaan kan walitti dhihaatu jedhee amane akka itti aanutti dhiheessee jira.

2.2 Hiika Amantaa

Hiikkaa amantaa ilaalchisuudhaan barruuwwan garaa garaa hiika kennanii jiru. Kanneen keessa galmeen jechootaa 'Oxford Advanced Learner's Dictionary' jedhamu yoo amantaaf hiika laatu, "Religion is the belief in the existence of a god or gods and the activities that are connected with the worship of them" (1231). Kanarraa kan hubannus amantaan adeemsa jiraachuu waaqayyoofi hidhata gochaalee waaqeffannaa waaqayyoon walqabatu gaggeessuu yaada jedhu of keessaa qaba. Haaluma walfakkaatuun qorataan amantaa kan biroo yoo amantaaf hiika kennu akkas jedha, "Religion is often defined as a system of beliefs and practices by means of which a group of people struggles with the ultimate problems of human life suffering, injustice, and meaninglessness" (Kursad, 2011). Kunis kan nu hubachiisu, amantaan ta'insa amanuufi gareen hawaasa tokkoo ordooffii cimaadhaan irratti hirmaachuudhaan rakkoolee ulfaato, sodaachisoo, walxaxaafi

dhugaa itti dhaban ittiin argatanidha yaada jedhu of keessaa qaba. Itti dabaluun yaaduma kana hayyuun seenaa Mohaammed, (2014:40) hiikkoo yoo kennu, amantiin tuuta amantaalee namni dhuunfaa yookiin garee amanuun duukaa bu'anidha jedha."Religion is a set of beliefs of an individual or a set of People"

Walumaa galatti, amantaa ilaalchisuudhaan yaanni hayyoota armaan oliin kennamee jiru amantaan dhimma waaqatti amanuudhaan namni dhuunfaas ta'ee gurmuudhaan wal ta'ee yaada garaa isaa ittiin ibsachuu danda'u, ittiin fayyuu danda'u, rakkoon itti hiikkatuuf, waan rakkisaafi ulfaataa jalaa ittiin bahu ta'uusaa haaluma walfakkaatuun nuuf ibsu.

2.2.1 Amantii Waaqeffannaa

Akkuma beekamu amantiin waaqeffannaa amantii uummata oromoo isa ganamaati. Amantiin uummata Oromoo kun uumamuu uummata kanaarraa kaasee kan waaqeffamaa tureefi qabeenyaa uummatichaa isa guddaa oromoon tifikatee har'aan gahedha." Oromoon maqaa waaqa irraa maddeen,' Waaqeffannaa' kan jedhu oromummaa isaa keessatti bu'uuree waaqa isa uume amanuu, sagaduu, kadhachuu, galateeffachuu isaa itti fufee jira" (Geetaachoo, 6411:51).Akkuma yaada kanarraa hubatamu amantiin saba Oromoo inni ganamaafi addunyaan ittiin beeku Waaqeffannaadha. Waaqeffannaan ganamaa akkataa uumaafi uummamaa ittiin ilaalu, ilaalchaafi Safuu mataa isaa qaba. Qaroominni hedduun uummata Oromoos amantii waaqeffannaafi sirna gadaatiin masakamuun beekamaadha. Waaqeffannaan ganama kunis guutuufi kan safuufi safeeffannaa uummatichi waaqa isaaf qabu kan ibsu yoo ta'u kan ittiin uumaa isaas kabajee uumama biroos ittiin safeeffataa ture ta'uun ifaadha.Waaqeffannaan ganamaa guutuu ture.Wanna kana hundaa amantoota warra galaana ce'ee dhufetuu balleese.Waaqeffataan waaqni (humni ol'aanaa tokko (super natural force) akka jiru ni amana. Waaqa jechuun uumaa (the creator), isa waan hundaa gochuu danda'u jechaa dha.(Sirna Gadaa,2012:29)

2.2.2 Amantii Waaqeffannaafi Beedduuba Oromoo

Akkuma beekamu Oromoon amantaa isaa kan ta'e amantii Waaqeffannaatiin waaqa tokkichatti kan amanudha.Amantaan kunis falaasama uummata kanaa kan ta'eefi akkuma amantaalee gurguddoo addunyaa kanarra jiranii safuufi safeeffannaa mataa isaa kan qabudha.Waggaa dheeraadhaaf uummanni Oromoofi Afrikaa biroo kan ittiin bulaa turan

ta'uun isaas beekamaadha. Amantaa waaqeffannaa keessatti uumaafi ka'umsi waan maraa waaqa tokkicha. Oromoon Waaqafi addunyaa kana haala kamiin ilaala kan jedhuuf yaada hayyoota garaa garaan deeggaramuun akka armaan gadiitti haa ilaallu.

Oromo world view Oromo society like any society has been conscious of its cultural identity, its relation to nature, and the existence of a powerful force that regulates the connection between nature and society...Oromo customary knowledge is a public and common knowledge that guides and regulates the activities of members of society; some elements of this customary knowledge can develop into rules or laws depending on the interest of society. Every person is expected to learn and recognize seera Waaqa and seera aada; however, should someone does not know the laws of society or the laws of God, there are Oromo experts who can be referred to. These experts study and know the organizing principles of the Oromo world view that reflect Oromo cultural memory and identity both temporally and religiously. (Asefa, 2010:14)

Yaanni hayyuu armaan oliin dhihaate akkuma hubannu, Oromoon akkuma uummata addunyaa biroo beedduuba eenyummaan isaa ittiin ifu qaba. Isaan kunneenis hariiroo inni uumama biroo waliin qabuufi jiraachuu uumaa waan hundaa kan hariiroo uumama biroofi hawaasaa jiraachisuun eeguuti. Akkasumas hariiroo hawaasummaa haala garaariin tolfachuun jireenya waliiniifi hawaasummaa haala fedhii hawaasa isaa mara guutuun waliin jiraachuu kan beekuufi kalaqedha. Itti fufuunis namni kamiyyuu seera waaqaafi seera aadaa baree nagaan hawaasa keessa akka jiraatu beeddubni uummatichaa akka akeeku ni'eera. Kanneen seerota kana hinbeekneefi hayyoonni dhimmicha barsiisan hawaasichuma keessaa kan taa'anii jiran ibsa. Walumaagalatti, Oromoon uummata addunyaa kana keessaa qaroomaan beekaman keessaa isa tokko yoo jenne ragaalee hedduu firriifi alagaan dhugaa bahuu danda'u Kanneen akka sirna bulchiinsaa Gadaa, Waaqeffannaa, Dhahaafi Kanneen biroo waan qabnuuf dhugaa hin'haalamnedha.

2.3 Utubaa Amantii Waaqeffannaa

Waaqeffannaan amantii waaqa tokkichaatti amananii ittiin fedhiifi hawwii ofii fiixaan baasanidha. Waaqeffattoonni akka amananitti utubaan waaqeffannaa inni yayyabaa waaqa tokkicha, Kan waan hunda uumedha. Waaqeffannaan utubaa yayyabaa shan: Waaqa,

Ayyaana, Nama, Waayyuufi Safuu qaba. Waaqeffannaan utubaa shanan kanaan utubama. (Daaniyaa, 2006:150).

2.3.1 Waaqa

Oromoof waaqni waan mara gararraa kan ta'e, hunda kan beeku, waa hunda kan danda'u, addunyaa kanaafi waan addunyaa kanarra jiru hunda kan uume, waanti marti to'annaa isaa jala kan jiruufi waamara kan beekuufi yaadqalbii namaa gararraa akka ta'etti fudhatama ykn amanama. Kana ilaalchisuun barreessaa seenaa oromoo kan ta'e Leellisaan akka armaan gadiitti ibsa laata.

Waaqni uumaa waan hundaati. kan bara baraan jiraatu, jiraataa fulla'aa, dachiifi samii (ruuda) kana ykn qoolo (ciicoo) uummanni marti keessa jiraatu kana kan uumeefi kan tiksee jiraachisu waaqa tokkicha. Waanni waaqa duuba jiraachuu danda'u tokkollee hin jiru. Uumama cufa Kan eegu, Kan tiksuu, kan balleessuufi kanoolchuu danda'u isa qofa. Maddi uumaafi jiraachisaan isa duuwwaadha. Waanti lubbuu qabuufi hinqabne cufti isaan uumaman; eebbaafi fedha isaa duuwwaanis jiraatan. Kanaaf sabni ardii kana irra jiraatu marti jechaafi afaan adda addaa isaan uumaman. Tokkicha maqaa dhibbaa kan jedhameefis kanumaafi. Waanti hundi maqaa isaa waaqa irraa argata (Lellisaa, 6413:109).

Akkuma yaada hayyuu kanaa Oromoon waaqaaf safuufi safeeffannaa guddaa qaba. Waaqni dorgomaafi qixxee, jalqabaafi dhumas hinqabu.”Tokkicha maqaa dhibbaa, guddicha iriyaa hinqabne kan waan hunda beeku, kan waan hunda gochuu danda'u, kan bakka mara jiru, kan hinkufnefi kan hincabne...akka ilaalcha waaqeffataatti waaqni hindhalanne, hindhalchine, hinjaaru, hindulloomu, hindu'u, hinka'u, kan bara baraan jiraatudha. (Dirribii, 2012:56)

Akka dhugeeffannaa oromootti waaqa ibsuuf jechoonni gahaa miti. sababni isaa waaqni oromoof waan maraafi yaada namaafi jechootaan himamuun madaalamu waan ta'eef. Dhugeeffannaa oromoo keessatti Waaqni waan hundaa kandanda'u; waan hunda hojjachuuf kan danda'uufi murtiif hinjarjarredha.

Walumaagalatti, hayyoonni kunneenis bu'uuruma uummanni oromoo hundi ittiin waaqa isaa ibsatu giddugaleessa godhachuudhaan kan ibsaniifi yaanni dhihaate kun waaqeffattootaafi uummata oromoo biratti haaluma kanaan kan ilaalamudha.

2.3.1.1 Haala Oromoon Waaqa Ittiin Ilaalu

Akka amantii waaqeffannaatti gooleen waan hundaa waaqa tokkicha, kan maqaan isaa dhibbaa. Maqaan waaqaa hedduu ta'uu mala. Akka fakkeenyaatti: Rabbi, Uumaa, Kalaqaafi kkf'n maqaa waaqni uummata oromoo biratti ittiin beekamudha. Hojiin waaqaas himamee hin dhumu. Raajiin waaqaa hanga fedhe haadanatuyyuu malee, waaqni tokkichuma, abbaa hinqabu; haadha hinqabu; hiriya hinqabu; fakkeenyas hinqabu. Waaqni uumaa waan hundaati. Waaqeffattoonni hiikkaa waaqaa ibsuurra raajiifi gochaa isaa ibsuu filatu. (Daaniyaa 2006:150), Hundasaafi Kanneen biroo (6411)

Uumama bareedduu duuba ogeessa addaa jira. Humni kun human jabaafi addaa yoo ta'uu, ogeessi kun ogeessa jabaafi addaati. Waaqeffattooti dhugaas humna kanaafi ogeessa kana sirriitti beekan; humna isaas waaqa jedhan. Waaqa waan jedhaniif qaban: Waaqni uumaadha; Tolchaa walaabuuti; Madda jireenyaati; Jiraachisaa waa cufaati; Baalchaadha; Fayyisaadha. Waaqni nama miti. Maaliif yoo jedhame, namni tolchaa walaabuu miti. Waaqni mukaa miti; waaqni horiis miti. Waaqni waafoo ykn waaqa tolfamaa miti. Sababii, waaqni tolchaafi qajeelchaa waantota walaabuuti; waantoti uumaman cufti humna addaafi hayyummaa addaa hinqaban. Waaqni tolchaadha; Tiksaadha; Fayyisaadha. (Daaniyaa 2006:36) Haaluma walfakkaatuun, Geetaachoo kitaaba Yaayyaa (6411:51) akka itti aanutti kaa'a, Waaqa jechuun uumaa (the creature) jechuudha. Isa waan hundaa gochuu danda'u, isa irree olaanaa qabu, isa hojii isaa malee isa arguun hindanda'amne, humna tokkicha jechuudha. Akka oromoon ganamumaan calqabee amanutti:

- Waaqni hindhalu; hindhalchu, uumaadha; abbaa uumamaati.
- Waaqni kan dur ture; kan ammas jiru, gara fuulduraattis bara baraan kan jiraatu.
- Waaqni dhumaafi jalqaba kan hinqabne (No alpha and omega)
- Seerri waaqaa, hojiin waaqaa, ajajni waaqaa barreeffamee dhumuu hindanda'u, iccitii hojii isaas qormaataan bira gahuun hindanda'amu.
- Waaqni danda'aadha; qulqulluudhas, gara laafessa; dheekkamaas miti.
- Waaqni gurraacha. Ijaan isa arguun hindanda'amu, garaan isaa bal'aafi leemmoo taliilaadha. Kanaafuu, 'gurraacha garaa garbaa' jedhamee oromoo biratti beekama.

Akkuma yaada armaan oliirraa hubannu waaqeffattoota biratti waaqayyo uumaa hundaa kan ta'eefi humna addaa kan qabudha. Waan hunda kan danda'udha; Tokkicha maqaa dhibbaa jechuun waama waaqeffataan. Waaqni kan jalqabaafi dhuma hinqabne; mukattis, namattis, lagattis hinfakkeefamu. Kunniiniifi Kanneen biroo uumama isaati jedha. Kanaaf oromoo biratti Waaqni ulfoodha; mootii waan hundaati; abbaa uumamaatis.

2.3.1.2 Waaqeffannaa

Waaqeffannaan adeemsa ittiin waaqa ykn uumaa ofii ittiin waaqeffatan, kadhatan, akkasumas, galata dhiheessanidha. Yaada kana ilaalchisuun kitaabni waaqeffannaa oromoo irratti barraa'e akka itti aanutti heera. Gama biroon oromoon amantii isaatiinis maqaa waaqeffannaa jedhuun waama. Kunis yaada waaqa tokkichatti amanuu jedhu kan ibsudha. "Waaqeffannaan sirna amantii qulqullummaan gara waaqaatti dhihaatanii ittiin dhugeeffatanidha" Daaniyaa, 2006:32). Gama biroon maqaa amantii ta'uu isaa Dirribiin (2012:20) akka itti aanutti kaa'a, "Waaqeffannaan amantaa uumamaa, isa ganamaa kan uummata gurraachaati. Amantaa uummata angafa sanyii namaa, amantaa bakka sanyiin namaa jalqaba itti argameetti eegalame, amantaa uummata oromoo kuushiiti". Egaa yaada kana irraa waaqeffannaan maqaa amantii waaqeffattoota oromoo ganamaa ta'uusaas ni hubanna jechuudha.

2.3.1.3. Haala Jalqabbii Amantiin Waaqeffannaa

Amantiin waaqeffannaa akkamitti uumamee ykn jalqabamee yaada jedhuuf barreeffamni amantii waaqeffannaa irratti hayyoota oromoofi hordoftoota amantaa waaqeffannaatiin barraa'e akka armaan gadiitti kaa'ee jira. Kanneen keessaa Dirribiin (2012:18) akkas jedha.

Waaqayyo nama uume. Namni immoo ilaalchaafi amantii ofii tolfate. Odoo amantii waaqatu uume ta'ee, amantii tokko uuma malee amantiwwan waliin maorkatan lama, sadii ykn hedduu uumee ijoolleen (uummanni) isaa amantiidhaan walqoqqoodanii walmorkatanii walfixan hingodhu ture. Gama biroon odoo amantii waaqatu uume ta'ee akka namoonni hordoftoota dabalachuuf jecha amantii kiyya qofatu sirriidha; kiyya qofatu karaa waaqaati jechuudhaan walqoqqoodanii wal irratti duulan hin godhu ture. Akkuma warri Yihuudii, Arabaafi warri biroo hedduun amantaa isaanii tolfatan, oromoonis amantaa isaa waaqeffannaa tolfate.

Akka yaada armaan oliirraa hubachuun danda'amutti waaqni nama uumuun ogummaa addaafi akkaataa ittiin addunyaa kana to'achuu danda'utti dandeettii uumama biroo irraa adda ta'e kenneef. Kanarraa ka'uudhaanis dhalli namaa ogummaawwan yaadaafi sammuudhaan akkasumas, ogummaawwan bobbocaa addaa addaa akka qabaatu godhe. Akkasumas, akkaataa ittiin waaqa isa uume ittiin waaqeffatu uummata. Kanas dhuunfaan osoo hintaane adeemsa waliin jireenya hawaasaa keessatti akka ta'e hayyoonni nideeggaru. Sirni amantii oromoo ganamaa kan har'a waaqeffannaa jedhamuun beekamu kan namni tokko dhuunfaadhaan uumee uummata oromoo badhaase miti. Ilaalchi oromoon uumaafi uumamaaf qabu, kan uummanni oromoo durii kaasee waloon qabaachaa ture (Geetaachoon, 6411:45)

Akkuma waliigalaatti yaada hayyoota armaan oliirraa kan hubannu waaqeffannaan amantii Oromoo (Kuush) durumaa kaasee uummanni Oromoo kan ittiin waaqa isaa waaqeffatu ta'ee kan aadaa Oromoofi uummata Oromoo bu'uureffatedha. Kanaaf maddi amantichaa uummatuma Oromoo ta'uusaa nu hubachiisa.

2.3.1.4. Haala Oromoon Waaqa Isaa Itti Waaqeffatu

Uummanni Oromoo dachee isaa bal'oo irra quubsumaan walirraa fagaatee haa jiraatu malee waaqa isaa kan dhugeeffatuufi waaqeffatu haala baay'ee walitti dhihaatuuni. Oromoon waaqa isa uume uumama isaatiin waaqeffata. Maqaafi haalli itti kadhatan, galata galfatan, ittiin sagadatan, faarfatan, yoomessi kadhannaa isaanii walfakkaataadha, haalli ittiin farfatan, ittiin eebbifatanii fi kkf haala walitti dhihaatuunidha. Mee haala uummanni Oromoo ittiin waaqa isaa kadhatuufi safeeffatu ilaalchisuun barruuwwan qorattootaafi barreessitoota garaa garaatiin barraa'e haa ilaallu.

Akka amantii waaqeffataatti waaqayyo eessayyuu, yoomiyyuu nijira. Kanaaf, waaqeffataan bakkuma jirutti waaqeffata (waaqa galateeffata). Ganama yoo irribaa ka'u, kan nagaan na bulchite nagaan na oolchi!, alaa manaan, sa'aa namaan nagaan nu oolchi jedha. Nyaata duraafi booda waaqa ni galateeffata, balbala ofiirratti irreessa suuqee waaqa galateeffata. ooyiruu (qonna) isaa keessatti irreeffatee yaa waaq midhaan (omisha) barakaa naaf godhi! Jedha. Yoo midhaan facaasu (sanyii baasu) kan namaafi simbirroo quubsu taasisi jedha. Yeroo galu balbala isaa irratti ni irreeffata. Kunis waaqa nagaan na oolchitee nagaan mana kootti na galchite jedhee galateeffachuudhaan yemmuu ciisu diinqa ofiitti waaqa

ni glateeffata...yeroo malkaa bu’u, yoo gimbii, masaraa, galma ayyaantuu dhaqu, waaqeffataan mana waaqaan dhaqa hin jedhu. manni kun ykn bakki kun bakka waaqa itti kadhatan, bakka itti galateeffatan, bakka eebbaati, ardaa jilaati jedhe malee waaqni mana qaba jedhee hin beeku(Dirribii, 2012:62)

Yaanni hayyuu armaan olii kun kan nuhubachiisu akkuma amantiwwan biros jedhan waaqni eessattiyyuu nama faana kan jiruufi bakka maratti kan argamu ta’uusaa nu hubachiisa. Bakki waaqa itti kadhatan mana waaqaa osoo hin taane bakka itti wal gahuun itti galateeffataniifi kadhatan ta’uu isaas gama biroon itti dabaluun nuuf ibsa. Waaqeffataan Oromoo yoo waaqa isaa kadhatu ykn galateeffatu marga jiidhaa qabatee gara gaaraa ykn laga (haroo) deemuudhaan kadhata ykn galata dhiheessaaf. Akkasumas, yeroo rakkoowwan akka goginsaa, dhibeen hamaan ykn waanti hamaan namatti dhufu marga jiidhaa qabachuudhaan waaqa isaanii kadhachuudhaan waaqnis rakkoowwan kanarraa isaan oolcha. (Gemechu 1994, Diribi 2012, Lellisa 6413, Dereje 2012)

Yaadni hayyoota kanaa kunis kan ibsu isa Oromoon “uumamaan uumaa kadhanna!” Jedhu kan dabalatuufi duudhaa oromoon ittiin waaqa isaa waaqessu qabatamaan lafa kaa’a. Kun immoo waaqeffattoota biratti qabatamaan kan mul’achaa jirudha. Kana jechuun waan waaqni uumeen (marga ykn coqorsaa, daraaraa)fi Kanneen biroo fayyadamuudhaan bakka ardaa jilaatti irreeffachuudhaan Oromoon uumaa namaafi waan maraa kadhata (sagada). Akkasumas, galataafi ooqubaa dhiyeessaaf yaada jedhu qaba.

2.3.2. Ayyaana

Amantii Oromoo keessatti ayyaanni bakka guddaa kan qabudha. Kabaja ayyaanaaf qabu kanaaf Oromoon ayyaana waan baay’een bakka buusees ibsa. Fkn nama ykn waan baay’ee nama hawwatuufi namatti tolu tokkoon “Ayyaana qabeessa” jedha; waan jibbisiisaafi ijaaf (Nama ta’uu danda’a) hintolle tokkoon immoo yoo tuffachuu barbaade,”ayyaana dhabeettiin kun” jedha. Kanaaf ayyaanni waan nagaafi gaarii ykn simboo qabeessa akka ta’e tokkotti lakkaa’ama. Yaada kana ilaalchisuudhaan kitaabni amantaa Oromoo bu’uura godhachuun barreeffame tokko akka armaan gadiitti kaa’a.

Ayyaanni afuura ykn calaqqee ifaa, kan namuu arguu hin dandeenye, dhalli namaa ittiin waaqa isaa qunnamuufi maatii isaa walbira hinjirre illee ittiin walargu ykn walqunnamu...akka abjuutti haata'uu yaadaan ykn coraan walargan jechuudha. Ayyaana jechuun egaa afuura waaqayyoon guutamanii kan ittiin waa argan ykn hubatan jechuudha. Ennaa sirna ayyaaneffannaa ayyaanota kamuu jaataneessan ykn raawwatan waan hunda dura waaqa ofii kadhatu, faarfatu akkasumas, galateeffatu. Sana booda waan hundatti ce'u. Ayyaana jechuun mil'uu waaqaa kan waaqni ittiin uumama mara uumee qajeelchuudha. Ayyaana jechuun waanti tokko akka dhalatu Kan taasisuufi Kan waliinis dhalatudha, erga dhalatee boodas waanti sun akka ittiin mul'atuufi akka ittiin qajeelfamu kan sirneessee qabuufi to'atudha.

Akka yaada armaan oliifi ilaalcha waaqeffataa Oromootti waanti lafa kanarratti waaqayyoon uumame marti ayyaana qaba. biqiloonni, bineensonii, bishaaniifi waantonni biroos ayyaana ittiin uumaman qabu. Waaqayyo waan uume maraaf ayyaana ayyaanaa mataa isaanii kenneefii jira jedhamee waan amanamuuf. Ayyaanas kan kennu waaqa yoo ta'u, waaqni ayyaana kanaan addunyaa qajeelchuudhaafi. Namniifi waaqni karaa ayyaanaa waan walarganiif ittiin nageenya namaafi uumama isaa qajeelchuuf karaa ayyaanaa waaqni kan addunyaa kana mil'atu ta'uu isaa barreessaan kun gadi fageenyaan eera. Gama biroon yaada kanarraa kan hubannu ayyaanni karaa waaqayyo ittiin nama faana walii galudha. Kunis karaa ayyaantuutiini jechuudha. Ayyaantuun immoo nama ulfina waaqaa eeguun jiraatuufi nama qulqulluu waaqaafi nama walitti fidudha. Waaqeffattoonnis ayyaana nisafeeffatu.

Ayyaanni mallattoo nagaa, simboo qabeessummaafi ulfinaati. Kanaaf Oromoon moggaasa maqaa keessattillee Ayyaanaa, Ayyaantuu jechuun moggaasa. Akkasumas, Nama carroome tokkoon ni'ayyaanomte ykn ati ayyaantuu taate jedha. Kanaafuu, Oromoon ayyaanaaf achii as dhufteedhumaan aadeffannaa kabajaa akka qabuuf nama hubachiisa.

Ayyaanni akaakuu garaa garaa qaba. Akaakuu Ayyaanaa ilaalchisuun ayyaanni akaakuu hedduu akka qabu erga ibseen booda kitaabni Daaniyaa (2006) akaakuu ayyaanaa bakka sadiitti qoonnee ilaaluu akka dandeenyu lafa kaa'a. Akaakuun ayyaanaa kitaabni amantaa lafa kaa'e kunniinis Kanneen armaan gadiiti.

2.3.2.1 Ayyaana Waaqaa

Akka amantii Waaqeffannaatti waaqni ayyaana ulfaataafi kabajamaa waan hunda ittiin qajeelchu qaba; Waaqni raajii mara kan hojjate mil'uu ayyaanaani. Ayyaanni waaqa kun waan walaabuu cufa si'a tokkotti sochoosuufi qajeelchuu ni danda'a. Waaqeffattoonnis ayyaanni waaqaa kun waan hunda altokkotti sirreessuu akka danda'u ni amanan. Kana ammoo kadhannaa, eebbaafi galata mararratti ni'ibsan. (Daaniyaa, 2006)

Walumaa gala waaqni waan hunda waan ittiin to'atu qaba; humni kun immoo walaabuu dhuunfatee kan battalatti sochoosudha; humni kunis ayyaana waaqaa kan iddoo hunda jiru; kan jalqabas, dhumas hinqabne, kan waan barbaade gochuuf dandeettii qabu; kan dandeettii isaa bira gahuun hindanda'amne; kan ijaan arguun hindanda'amneefi kan raajii hojjatudha. Daaniyaa(2006); Leellisaa(2015)

2.3.2.2 Ayyaana Namaa

Waaqeffannaan akka amanutti waaqni dhala namaa kan uume ayyaana mata-mataa wajjin ture. Dhalli namaa cufti matuma mataan ayyaana mataasaa niqaba. Waaqni hennaa nama uumus dhala namaa uumama biroo caalaa waan filateef ayyaana addaa kenneefii ture. Ayyaanni kun iddoo lamatti qoodama. Isaanis inni jalqabaa Ayyaana namni marti wajjiin dhalatee ittiin jiraatudha. Namni cufti gaafa dhalatee kaasee ayyaana fulla'aa; kan diroo darbu niqaba. Kan lammaffaa, Ayyaana addaa kan namoota waaqni ayyaantuu akka ta'an filee muudeeti. Namoonni kunneen beekumsa addaafi humna addaatiin raajii waaqaa himuu, lallabuufi hiikuu nidanda'an. Isaan Kanneen waaqaafi dhala namaa kan walqunnamsiisanidha. (Daaniyaa, 2006)

2.3.2.3 Ayyaana Uumamaa

Waaqeffannaan akka amanutti uumamni cufti ayyaana ittiin socho'u qaba. Ayyaanni kun kan dhalootaafi uumamaan uumaarraa argamedha. Dhalli namaa ayyaana uumamaa nisafeeffata. Safuunis ayyaana uumamaa waan ta'eef, akka uumametti akka fulla'u nitaasisa. Waaqni uumama mara kan uume ayyaana mataa isaa wajjiniin ture. Ayyaanni kun immoo yoo safeeffatamuu baate hariiroon uumaafi uumama gidduu jiru nibada. Kun immoo badii waan dhaluuf, hedachuun dirqama dhala namaati. Fakkeenyaaf guyyaa hedduun, Malkaa, Tulluufi kkf waantota dhalli namaa safeeffatu keessaa isaan

jajjabooti. Akka ilaalcha waaqeffannaattis uumamni sirneeffannaa niqaba. Ayyaanni kun waan cufti iddoo naqamee taa'ee, akka nagaafi tasgabbiin qajeelfamu taasisa. Seeronni yayyaboos ta'anii, seeronni shaman walaabuu baatee ayyaana uumamaa, kan waantota hundaa akka dhufaatiisaatti eegee qajeelchuudha. (Daaniyaa, 2006)

Akkuma waliigalaatti, ayyaanni humna addaa waaqaafi uumama walqunnamsiisudha. Ayyaanni kun kan waaqarraa uumamaaf kennamudha; ayyaanni kunis hariiroo uumaa-uumamaa kan eegudha. Waaqeffattoonni akka amananittis, uumamni marti kennaa uumaa kan ta'e ayyaana mataasaa niqaba. Dhalli namaas yeroo uumamee jalqabee ayyaana mataasaa niqaba. Dhala namaa keessaa namoonni waaqaan addatti filataman immoo ayyaana mo'aa nibadhaafaman. Ayyaana mo'aa jechuun ayyaana dhala namaa keessaa namoota waaqaan filataman qofarratti bu'ee waan waaqaa mara namaaf akka hiikaniif aangomsudha. Namoonni ayyaana mo'aa kana dhuunfatan ayyaantuu jedhamu. Ayyaanni mo'aa kun ayyaana mil'uu waaqaan namatti dhiyaatee ergaan waaqaa akka dhala namaaf darbu taasisudha. (Daaniyaa, 2006)

Gama biroon ayyaanni kabajaafi ulfina waaqaaf jecha namaan ayyaaneffatamu Ayyaana Galatoo jedhama. Ayyaanni galatoo guyyaa jamaan walgahe waaqa waan hundaa isaaf kenne galateeffatudha. Kana malees, waan egereellee guyyaa itti kadhatanidha. Kanaaf, guyyaan ayyaana galatoo gaarummaa waaqni namaaf kennee darbeef kan itti galateeffatanidha; Gaarummaa waaqaa egereef immoo guyyaa itti kadhatanidha. Ayyaanni waaqayyo namaaf kennus ayyaana gaariifi qajeelaadha. (Daaniyaa, 2006)

2.3.3. Nama

Utubaan waaqeffannaa inni biroon dhala namaati. Waaqeffannaan dhala namaaf kabaja addaa qaba. Waaqnis waan uume mara keessaa kan aangoo, beekumsaafi dandeettii badhaase dhala namaati. Addunyaa kana irrattis beekumsa kan qabuufi waaqaa gaditti addunyaa kana kan to'atuufi haala barbaadeen mijeeffatee jiraatu dhala namaati. Kitaabni (Daaniyaa, 2006) nama Hajii Mormor Abbaa Seenaa wabeeffachuun akka ibsutti, "Dhalli namaa kabajamaadha; dhalli namaa birmadoodha; dhalli namaa walqixxeedha; dhalli namaa wayyoomaadha; dhalli namaa waayyuudha; dhalli namaa daaniyaadha; dhalli namaa bakka bu'aa waaqa walaabuun bulchuuf aangomedha." Waaqni waan hunda uume

keessaa kan beekumsaafi dandeettii addaa kenneef dhala namaati. Dhalli namaa egeree dhalootaas ta'ee jireenya uumamaa kan walaabuu tolchuuf aangoo addaa qaba. Waaqeffannaa keessatti dhalli namaa ulfaataadha.

2.3.3.1. Aangoofi Dirqama Dhala Namaaf Kenname

Akka waaqeffannaan amanutti waaqni dachii kanarratti ta'ee guutummaa walaabuu keessatti dhala namaaf aangoofi dirqama addaa kenne. Aangoofi dirqamni kunis kaawoo “waaqni waan hunda dhala namaaf kenneera; dhalli namaa immoo akka safuufi seera uumaa-uumamaatti eegee dhimma itti bahuu qaba” jechuun qajeelfama. Dhalli namaa waan waaqarraa goonfate eegee dhimma itti bahuuf mirga guutuu qaba; eeguufis dirqama qaba. Waaqni seera dhala namaaf kenne; dhalli namaammoo akka safuufi seera uumama hordofee seera ittiin walbulchu, seera ittiin uumama qajeelchu; seera ittiin naannoo kununsu; seera ittiin nagaafi nageenya, gaariifi gaarummaa buusu tumuu qaba. (Daaniyaa 2006:163)

Waaqaan gaditti aangoofi dirqama waan hundaa kan qabu dhala namaati. Waaqeffannaan kan utubamu waaqaan ta'us, daandiin waaqaa walaabu keessatti babal'atee kan eegamu dhala namaani. Namni gaafatamaa waaqaa kan walaabu keessatti muudamedha. Waaqeffannaa jechuun mataasaatiin garummaafi nageenya dhala namaafi uumama maraati. Kunis kan dhugoomu karaa daandii waaqaa qofaati. Kanaaf, waaqeffannaa keessa waaqni akkuma jiru dhalli namaas wiirtuu amantichaati; amantichis kan isaaf hundeeffame, isaan dhugoomee, isa gaaromsudha. (Daaniyaa 2006:164)

2.3.3.2. Mirga Dhala Namaaf Kenname

Dhalli namaa mirga jireenyaa, mirga dubbannaa, mirga waaqeffannaa, mirga fuudhaafi heerumaafikkf guutuu qaba. Namni birmadoodha; Namni walqixxeedha. Akka fakkeenyaatti waaqeffannaan mirga dubbannaa akkasitti ibsa, ”dubbii baha hindhorkan; gala dhorkan malee “jechuuakkuma mammaakamu, namni yaada isaa ibsachuuf mirga guutuu qaba. Kana jechuun waanti inni dubbatu hundi akka jirutti fudhatama jechuu miti. kanaaf nama tokko dubbii hindhorkan; garuu dubbii inni dubbatu fudhachuu dhiisuun nidanda'ama. Akka inni hindubbanne dhorkuun garuu seera maleedha. Waaqeffattoonni dhugaa dhala namaa mararfachuu qaban; dhala namaa jaalachuun, kabajuun, mararfachuun

fedhiifi seera waaqaa kabajuufi eeguudha. Waaqa gammachiisuudha; waaqeffannaa guutuu ta'uudha. Sababni isaa waaqni uumama uume keessaa dhala namaaf aangoofi dirqama addaa kennee jira. Seeronni Makoo Biliis dhala namaaf kabaja guddaa qaba. Nama ajjeesuun dhorkaadha; namni nama ajjeese seeraan haa'adabamu; Gumaa baasee yakkaafi cubbuu hojjate keessaa haaba'u kan jedhu of keessaa qaba. (Daaniyaa, 2006)

Walumaagalatti, waaqayyo dhala namaatiif mirga guutuufi dirqamoota garaa garaa inni eeguu qabus haalaan kenneefi jira jedha waaqeffannaan.

2.3.3.3 Mirga Ijoollee ilaalchisee

Akka amantii waaqeffannaafi ilaalcha oromootti daa'imni kabaja guddaa qabu. Kana ilaalchisuun Daaniyaan (2006:167) akka itti aanutti kaa'a.

Ijoollee mararfadhaa; ijoollee dura hinnyaatiinaa. Ijoolleef aannaniifi waan gabbisaa kennaa! Ijoollee keessan qofa osoo hintaane ijoollee dhala namaa ta'an mara akka kan keessaniitti qabaa; warri isaanii yoo guddisuu dadhaban seera guddifachaanis ofitti fuudhaa guddisaa! Kana hunda guutuun keessan waaqeffannaa guutuu godha.

Walumaa galatti, ijoolleen dhaloota gara fuulduraatti imaanaa biyyaa ta'an akkasumas, qaccee dhaloota egeree waan ta'aniif uummata oromoo biratti kabajaa guddaa qabu jechuudha.

2.3.4 Waayyuu

Waayyuun utubaa waaqeffannaa shana keessaa isa birooti. Waayyuun namoota ayyaana waaqaan guutamani kennaa dubbii iccitii waaqaa ibsuuf dubbachuu qabanidha. Waayyuun namoota waabeekoo ykn raagdota ta'an, Kanneen kennaan isaanii waan waaqaafi waaqeffannaa namatti ibsu dubbachuu ta'edha; isaan Kanneen akka waaqeffannaa wajjiin waliif galanitti iccitiifi raajii waaqaa hiikuufi ibsuu danda'an. Akkuma kennaa waaqaatti Kanneen Raajii, fedhiifi seera waaqaa daran hubatan ni jiran. (Daaniyaa, 2006)

Waayyuun utubaa waaqeffannaa ta'an dhala namaaf dubbii dhugaa waaqaa hiikanii ibsan; Dhala namaa fedhiifi seera waaqaa hinbeekne beeksisan. Iccitii uumamaa hiikan; Daandii gaarummaafi badhaadhinaa agarsiisan; Araaraafi nagaa walaabuu keessatti

mul'isan. Waayyuun fedhiifi seera waaqaa, safuu uuma-uumamaa, dubbii waaqaa, iccitii waaqaafi kkf dhala namaatiif hiikanii ibsuun duuba akka waaqaa ta'uu hindanda'an. Kennaa waaqaan dubbii waaqaa, fedhiifi seera waaqaa ibsan malee akka waaqaatti aangoo waa uumuu hinqaban; Raajii waaqaa ibsan malee akka waaqaa ta'uuf aangoos ta'ee ga'umsa hinqaban. Waaqni kan isaan muude ayyaana, mil'uufi mul'ii akkasumas, dhugaa waaqaan guutamanii utubaa waaqeffannaa akka ta'aniif, waardiyyaa amantichaa akka ta'aniif, sagalee waaqaa olkaasanii akka jamaatti himaniif, hojiifi raajii waaqaa hinmul'anne akka mul'isaniifi waaqeffannaa akka utubaniif. (Daaniyaa 2006:171). Waayyuun utubaa waaqeffannaa Qaalluu ykn Qaallitti, Maallima, Ekerdubbiftuu, Dhahaa dhooftuu, Barruu dubbistuu, Callee dhooftuufi kkf dha.

2.3.4.1 Qaalluu

Qaalluun aadaa, amantii, hawaasummaafi haala jiruufi jireenya oromoo hunda keessatti iddoo olaanaa qaba. Qalluun gadaa muuda, seera qajeelcha, jila eebbisa, akkasumas, waamara oromoo dalaga. Qaalluu ilaalchisuudhaan hayyuuwwan hedduu barreessaniiru; dubbataniirus. Mee Kanneen keessaa yaada Dr. Taaddasaa Bariisoo, hayyuufi qorataa aadaa oromoo, yaada inni Televizniinii Oromiyaa qophii anaa dhufuu irratti dubbate haa ilaallu,

Oromoon waaqeffannaan bula. Waaqeffannaa isaa kana keessatti qaalluun iddoo guddaa qaba. Qalluu waaqayyotuu akka gadaa uumuufi seera qajeelchuuf kadhannaa uummataa dhaga'uun waaqa gadi buuse jedhama. Qaalluun sun gadaa uume. Waa'ee amantii kan raawwatu qaalluudha. Yoo qaalluun hinjiraanne gadaan hinjiru. Qaalluutu Gadaa eebbisa. Qaalluun yoo abbootiin gadaa waldhabanni'araarsa; isaantu muudas. Waaqayyoofi uummatas qaalluutu walitti fida. Kanaafuu Qaalluun gadaa muuduun seera, gadaa eebbisuun seera, qumbii nyaachuun seera. (Taaddasaa, 2009:10, Sadaasa)

Yaada hayyuu armaan oliirraa kan hubannu qaalluun amantii waaqeffannaa keessatti shoora olaanaa qabaachuu isaati. Qaalluun bu'uura sirna gadaafi amantii waaqeffannaa ta'uun immoo seenaa hawaas-dinagdee Oromoo keessatti bu'uura ta'uusaa nuhubachiisa. Kana jechuun gadaa kalaquu irraa kaasee hanga hanga walitti bu'insa abbootii gadaafi qaama biroollee kan hiiku qaalluudha. Sababni isaa qaalluun waaqaan gaggeeffama waan ta'eef dhugaa hinjallisuu. Seera Waaqaa lafaa eega. Waaqaafi namas walitti fida. Waaqnis

nidhaga'aaf waan ta'eefi. Kanaafuu gaheen qaalluun hawaasa Oromoo keessatti qabu hedduu ta'uu isaa hubanna. Gama biroon, Daaniyaa (2006:176) qaalluu ilaalchisuun akka itti aanutti ibsa. "Qaalluun wiirtuu amantii waaqeffannaati. Qaalluun kennaa waaqni isaaf kenneen waan waaqaa namatti ibsuu, namaaf hiikuufi namatti dubbachuu danda'a; kennaan kun akka inni iccitii dubbii waaqaa dhala namaa biroof mul'isu isa taasisa. Kanaaf qaalluun mataa amantaa waaqeffannaati."

Walumaagalatti, Qaalluun utubaa amantii waaqeffannaa keessaa isa bu'uuraafi murteessaa ta'uu ta'uusaa barruuwwan waaqeffannaa kunniin haalaan nuuf ibsanii jiru. Kana malees, Qaalluu malee waaqeffannaan akka hin jirreefi karaa qaalluu waaqniifi namni kan walargan. Akkasumas, dhimmoonni hawaasummaa garaa garaas karaa qaalluu akka hiikamaniifi eebbifaman nu'ubachiisa.

2.3.4.2 Maallima

Waayyuu utubaa waaqeffannaa ta'an keessaa inni biraa maallima. Maallimni nama uumaadhaan Kennaa bokkaa roobsuu ykn bokkaa caamsuu danda'udha. Namoonni kennaa akkanaa qaban waaqa kadhannaa, aarsaafi amantaan erga qunnamanii booda roobsan ykn caamsan. Waayyuun kunneenis kennaa kana waaqarraa dhalootaan argatan. Maallimni kennaan isaanii waaqa wajjin walqunnamanii bokkaa roobsuun ykn caamsuun dhala namaa gargaaruudha. Waaqeffannaan akka amanuttimaallimni kophaasaa bokkaa roobsuu ykn caamsuu hindanda'u. Bokkaa roobsuus ta'ee caamsuun hojii waaqaati. Garuu, maallimni waaqa kadhachuun, aarsaa gochuufi dhibaafachuun waanti cufti akka qajeelu gochuu nidanda'u. Gaheen maallimaa gahee riqichaaf gahee nooleedha. (Daaniyaa, 2006)

Waaqa kadhatanii akka waanti fedhamu guutamu gochuudha. Maallimni cufti waayyuu waan cufaan waayyuu ta'anidha. Kana waan ta'eef, maallimni waayyuu caamsuufi roobsuuf guutamanii dhalatanidha. (Daaniyaa, 2006:184).

2.3.4.3 Eker-dubbistuu

Waaqeffannaa keessatti waayyuun biro eker-dubbistuudha. Eker-dubbistuun namoota lubbuu namoota du'anii nama jiru wajjin walqunnamsiisanidha. Namni hennaa jiru lubbuu qaba. Garuu gaafa du'e lubbuun nama sanaa ekeraa taati. Eker-dubbistuun lakkoofsaan

baay'ee xiqqoodha; darbanii darbanii argamu.Namoonni kunneenis beekumsa kana waaqarraa argatan jedhu waaqeffattoonni.Eker-dubbistuun baay'een dubartoota yoo ta'an,darbee darbees dhiironni ekeraa dubbisan nijiran.Waaqeffannaan akka amanutti namoonni ekeraa dubbisan waan dhalli namaa osoo lubbuun jiruu dabse,cabse ykn jal'isee darbe qajeelchan; daba,caba,jallina namni du'e sun fedhiifi seera waaqarratti raawwatee darbe qajeelchuun akka araariifi nagaan bu'u haala mijeessan malee akka waaqaatti ykn akka ayyaantuutti hinlakkaa'aman.(Daaniyaa ,2006)

2.3.4.4 Dhaha Dhooftuu

Akka waaqeffannaan yeroodha; yeroon immoo kuusaa waan darbee, waan ammaafi waan egereeti.Waanti cufti waan darbe, waan ammaafi waan dhufu keessatti naqama.Kanaaf dhahaan mil'uufi mul'ii waan maraati. Waaqeffannaanis mil'uufi mul'ii waaqaa namatti agarsiisudha. Kana waan ta'eef, waaqeffannaan dhahaa malee jaatanaa'uu hindanda'u. Waanti waaqaa marti dhahaan hojjatama; dhahaan mul'ata.

Dhahaan lakkoofsa waanti uumamaa ittiin adda bahee beekamudha.Waaqeffannaanis dhahaa mataasaa ittiin marsamu, ittiin jaatanaa'uufi ittiin fulla'u qaba. Dhahaan waaqeffannaa dhahaa safuufi seera uuma-uumamaatiin qajeelfamuudha. Dhaha dhooftuun hayyuu utubaa waaqeffannaati. Dhaha dhooftuun waabeekaa ayyaana guyyaafi ayyaana yeroo dubbisuu danda'udha. Hayyuun kun waan darbe nimil'ata; waan ammaa ni'arga; waan arges nimul'ata ykn niraaga.Hayyummaa kanas waaqa biraa argata. (Daniyaa, 2006)

2.3.5. Safuu

Hundeen utubaa waaqeffannaa kan akka fedhiifi seera waaqaatti dhala namaafi uumama qajeelchu safuudha. Safuun seera uumaa kan jalqaba ture; gara fuulduraattis jiraatudha. Safuun seera hariiroo dhala namaafi dhala namaa gidduu jiru, hariiroo dhala namaafi uumama gidduu jiruufi hariiroo waan hundaa kan fedhiifi seera waaqaa eegudha. Kanaaf safuun seera yayyabaa walitti dhufeenya uumaafi uumamaa qajeelchu, sirneeffamaafi naqatoo uumamaa tiksuufi naqatoo uumamaa eeguufi to'atuudha.Safuun seera uumamaa kan ganamaafi kan fulla'aati. Safuu kana eeguu jechuun akka fedhiifi seera waaqaatti buluudha; waan waaqni uume hunda jaalachuudha; akka waaqni uumeefi sirneessetti

kabajanii buluudha. Sirneeffamniifi naqatoon waaqaa kun osoo hinjeeqamiin akka sirneeffamaniifi naqamanitti akka fulla'an eeguudha; waanti darbe yoo jiraates dafanii qajeelchuudha. Akka amantii waaqeffannaatti safuu beekanii, ittiin qajeelfamanii, isaan buluun hayyummaadha. (Daaniyaa ,2006:213)

2.4 Afaaniifi Amantii

Amantaafi afaan hariiroo cimaa kan qabuufi gargar bahuu hindandeenyedha. Amantaan afaan bu'uura godhateetubarsiifama (baratama) ykn adeemsifama. Kanaafuu afaan hin jiru taanaan amantaan hinjiru jechuu dandeenya. Mee hariiroo afaaniifi amantii ilaalchisuudhaan yaada hayyuun Keane (1998: 49) irratti barreessitoota akka Murray (1989); Sherzer (1990); Tedlock (1983) wabeeffachuudhaan akka armaan gadiitti kaa'e haa ilaallu.

Language is one medium by which the presence and activity of beings that are otherwise unavailable to the senses can be made presupposeable, even compelling, in ways that are publically yet also subjectively available to people as members of social groups. However, no single set of formal or pragmatic features is diagnostic of religious as opposed to other marked uses of language, such as poetic or ceremonial speech. Rather, different religious practices seem to select from among the entire spectrum of linguistic possibilities.

Kunis kan nu agarsiisu afaan utubaa amantii akka ta'eefi amantaa kam keessattiyyuu akka amaleeffannaafi duudhaa ykn aadaa hawaasichaatti amantiin afaanitti gargaarama. Adeemsi amantaa kamillee afaaniin ifuu isaa nuhubachiisa. kana yeroo jennu amantii keessatti ardaa jilaa tokko gaggeessuuf akkasumas, ayyaaneffachuuf bifa walaloonis ta'ee hololootiin afaanitti dhimma akka baanu yaada armaan oliirraa ni hubanna. Kanaafuu, amantaalee jiran kam keessattillee afaanitti dhimma bahuun amantaa ofii kan gaggeeffatan ta'uun isaa ifaadha. Mee karaalee afaanitti fayyadamuun amantaan ittiin gaggeeffamu keessaa muraasa akka itti aanutti haa ilaallu.

2.4.1 Ogafaaniifi Amantii

Amantiin ogummaawwa afaanii fayyadamuudhaan adeemsifama. Amantiin ogummaawwan afaanii bu'uura godhata kan jennu, kallattiinis ta'ee alkallattiin amantiin oguma afaaniitti dhimma bahuun adeemsifamuun isaa waan wal nama falmisiisu miti.

Mee yaada kana ilaalchisuudhaan yaada Misgaanuun kitaaba Dilbii keessatti barreesse haa ilaallu.

Amantiifi ogafaan wal hin morman. Amantiin ogafaaniifi aadaa uummataa giddugaleessa godhatee hin adeemsifamne amantii hir'uudha. Oggantoni amantii garaa garaa ogafaaniifi aadaa sabichaa lafa kaa'anii amantii lallabu jechuun akka waan nama dhiisuun dhagaatti dubbachuuti. Eenyummaa hawaasichaa bira darbanii deemuu jechuun dhaloota miidhuu, ofwallalchisuu, raatessuu, gabroomsuufi ajjeesuu akka ta'etti naaf gale (Misgaanuu, 2011:40)

Kunis akkuma beekamu afaanitti fayyadamuun amantii gaggeessuu jechuun oguma afaanii Kanneen bifa walaloon ykn bifa ololootti gargaaramuun amantiin gaggeeffama jechuudha.

2.4.2 Ogafaaniifi Amantii Waaqeffannaa

Akkuma beekamu amantaafi afaan gargar bahuun hin ilaalaman. Amantaan afaaniin waaqeffama, ittiin barsiifamas. Afaan yemmuu jennus ogummaawwan afaanii garaa garaatti dhimma bahuu akka ta'e ifaadha. Amantaalee kunniin keessaa amantii oromoo (waaqeffannaan) isa tokkodha. Amantiin waaqeffannaas afaan oromoo waliin hidhata cimaa qaba. kanaafis, afaan oromootti dhimma bahuun adeemsifama; akkasumas, aadaa oromoo giddu galeessa godhachuun adeemsifama. Kunis, Eebba, faaruu, jeekkarsa, walaloo, ciigoo, sagada, jechamaa, mammaaksa, afseenaa, durdurii, baacoofi Kanneen biroo akka duudhaa isaattiifi iddoo barbaachisaa ta'etti itti gargaarama. Karaalee kunniin oromoon afaanitti fayyadamuun waaqa isaa waaqeffatu keessaa muraasni Kanneen armaan gadiiti.

2.4.3 Kadhaa Waaqaa

Oromoon waaqa isaa haala ittiin kadhatu qaba; akkasumas, waan jedhee ittiin kadhatu qaba. Kan darbeef galatakee; kan dhufuuf nagaakee naaf kenni jechuun garaa qulqulluun waaqa isaa kadhata. Kana ilaalchisuudhaan Leellisaan haala itti aanuun ibsa.

Warri waaqa kadhatan hundi dursanii "hayyee, hayyee, hayyee yaa waaqi" jedhanii jalqabu. Dhuma irratti immoo "akka nuti jenne waaqni haajedhu" jedhan. Inni guddaan duraa inni hennaa waaqa kadhatan, galatoo isaa ibsatan "hayyee, hayyee, hayyee yaa waaqi" jalqaban akka

ati jette haata'u jechuudha.Hiikkaan isaa haata'u;haaraawwatamu jechuudha.Hayyeen, waaqaaf jennu sun hiikni isaa" yaawaaq kan darbe galatakee isa si kadhannuuf nuuf dhaga'i "jechuudha,"yaawaaq isa nuuf goote maraaf galannikee guddaadha, isa miidhamnellee galata!, waan gooteef situ beeka."Nutu wallaallaa keeti isa balleessineef dhiifama nuuf godhi."Akka fedhii namaatti otoo hintaane akka murteessitetti, jechuudha (Leellisaa, 6413:111)

Akkuma yaanni kadhaa waaqaa ilaalchisuudhaan armaan olitti ibsame agarsiisu Oromoon achii as dhuftee isaa keessatti yeroo hunda waaqa isaa bifa garaa garaan kadhata. Kunis yeroo hirbaanni nyaatamu, yeroo bunni danfuun dhugamu,yeroo ciisu,yoo ciisaa ka'u,yoo bahu, yoo galu jireenya isaa hunda keessatti waaqa kadhata.Gama biroon gareedhaanis abdaariitti, tulluutti, malkaatti (bakka hoodia Kanneen ta'an) maratti hawaasummaadhaan waaqa kadhata." Waaqeffannaan amantii jiruufi jireenya ittiin qajeelfataniifi ittiin gaaromsatanidha. Kun immoo kan dhufu ykn kan mul'atu kadhannaadhaan. Waaqeffannaan waaqa tokkicha kadhataanii waan qajeelaafi gaariitti bahuudha. Kanaaf, kadhannaan keessoo ofii ofiin dhiquudha; ofulqulleessuudha." (Daaniyaa, 2006:141)

Akka Amantaa Waaqeffannaatti kadhannaan guyyaatti si'a lama kadhata. Innis galgalaafi ganama (Daaniyaa, 2006). Kadhannaa Ganamaafi Galgalaa ilaalchisuun akka itti aanuttis kaa'ee jira.Waaqeffataan Oromoo seera uumaatti amanee bulu tokko ganama yeroo irribarraa ka'u, 'yaa waaq kan qe'ee koo, horiikoo, maatiikoo wajjiin nagaan eegdee na bulchite galanni si haa gahu' jedha.Itti aansee 'kan dudubbatee hamaa nadubbisu, kan quufee utaalaa adeemu,kan beela'ee aadaa deemu irraa naqabi! Nagaan na'oolchi, nagaan deebisii nagalchi' jedhee hojii isaatti bobba'a. Kanaafuu, Oromoo biratti kadhannaan waanta yeroo hundaa jiruufi jireenya akkasumas, bahaafi gala isaa keessatti uumaa isaa kadhata. Akkasumas galateeffatudha.

2.4.3.1 Kadhannaa Ganamaa

Waaqeffattoonni ganama akka irribarraa ka'aniin otuu waa hinciniiniin, afaan bule bishaan qulqulluun lulluuqqatanii waaqa tokkicha kadhatu.Kadhannaan isaanis kan dhuunfaa hanga kan biyyaatti walmakee dhiyaachuu mala.Akka fakkeenyaatti kadhannaa Ganamaa kan waloo keessaa:

Yaa Waaq, gaarummaankee hangam danuudha!
Mee gaarummaakee danuu san keessaa
Waan xiqqoo nutti irreeffadhu!
Halkan guutuu nagaan nbulchitee,
Guyyaa dheeraa nudura jiru nagaan
Mudaa tokko malee nu'oolchi!
Nyaaphi akka waan waaqni dhihoo hinjirreetti yaaduu yaala
Ati garuu yaa waaq naannoo keenya marsitee jirtaa gaachana nuuf ta'i!
Ati dhihoo keenyaa; ati gaaddisa keenyaa; yaa Waaqa tokkichaa!
Nuti dadhabaadha; ati humna nuuf ta'i!
Sagalee guddaan siwaammannaa nuuf birmadhu!
Nuti niciisnaa,
Ati garuu tiksee keenya waan taateef deebinee dammaqna!
Yaa waaqa tokkichaa biyya keenya nagaa godhi!
Gaarii nutti qabi; nuubirmadhu.
Daandii dabaarra nu hinoolchiin!
Dhugaan waaqa bira jiraa;
Dhugaankeen nurra haajiraatu!

Akkuma waraabbii kanarraa hubannu uummanni Oromoo yeroo hunda kadhannaadhaan jiruu isaa mara dursa. Yeroo kadhannaa keessaa inni hangafni ganama akkuma ciisaa ka'aniin waaqa ofii galateeffachuudha. Kunis waaqni nagaan nbulchite galatoon siif haata'u; akkuma anaafi maatiikoo nagaan bulchite nagaan nu'oolchi jechuun kadhata. Akkasumas, yeroo harkaafi fuula dhiqatu waaqa isaa kadhachaa milkii gaariin akka oolmaa isaa keessatti isa qunnamuuf waaqa kadhata. Kana qofa osoo hintaane amaleeffannaa achii as dhuftee isaa keessatti waaqeffataafi hawaasni oromoo yeroo ciree nyaatuufi bunni danfu waaqa irratti kadhachuun maatii, hollaafi biyyaaf nagaafi haraara isaa akka waaqni kennuuf kadhatan malee manaa hinbahan.

Kanaafuu akkuma waliigalaattis ta'ee waaqeffataa Oromoo biratti ganama akkuma ciisichaa ka'aniin waaqa nagaan isaan bulcheef galata galchu. Waa'ee maatiifi jiruu isaanii maraaf akkasumas, dhimma biyya isaanii waaqa galateeffatu. Erga galatoo waaqa isaanii dhiyeessanii booda waan keessi isaanii ofiif akkasumas, biyyaafi nama

biroof hawwan akka waaqni guutuuf kadhatu. Kun yeroo hunda ganama ganama kan waaqeffataan oromoo dhuunfaa qe'ee isaatti taasisudha. Waaqnis naaf dhaga'a jedhanii waan amananiif nidhaga'aaf akkasumas, waan barbaadan niguutaaf jechuudha. Kadhannee sirraa hindhabnu; tolbi kee hindulloomu inni jedhamee kadhatamus kanuma ibsa.

2.4.3.2 Kadhannaa Galgalaa

Waaqeffattoonni galgala akka waan hunda gumeeffatanii galfataniin waaqa guyyaa guutuu nagaan isaan oolche nigateeffatu; halkan dheeraa isaan dura jirus akka nagaan isaan bulchu waaqa isaanii nikadhatu. Kadhannaa galgalaa armaan akka fakkeenyaatti haa'ilaallu,

Yaa Waaq isa abbaa dhugaa,

Guyyaa guutuu nagaan nu'oolchitee jirtaa ulfina argadhu!

Ammas halkan gurraachatu nu dura jiraa, gaachana nuuf ta'i!

Yaa Waaq kadhannaa keenya nuuf dhaga'i!

Yeroo muddamne kan nu furu simalee hinjiru.

Dhugaan sibira malee eessayyuu hinargamu!

Atimmoo, dhugaakee nutti agarsiisi;

Daandii qajeelaarra nubaasi;

Badii hamaa dukkanaa dahatee nutti adeemu nurraa qabi!

Alaa-mana nutiksi!

Maddi waan gaarii simalee hinjiru,

Atimmoo gaarummaa keetiin nutti birmadhu!

Halkan dukkana kana nagaan nubilchi; Nagaan nuraffisi! (Daaniyaa, 2006)

Egaa akkuma beekamu Oromoon halkan yeroo horii isaa alaafi manaatti galan hunda sassaabbatee, miseensonni maatii hundi manatti galanii hirbaata akkasumas bunni yoo danfee jiraate dhiyeessanii waaqa irratti kadhatanii nyaatu. Waaqa maatiifi loon isaa nagaan isaaf oolchee qe'eetti isaaf sassaabe nigateeffata. Galataan boodas akka waaqni nagaan eegee isaan bulchuuf waaqa kadhata. Kanaan booda nyaata dhihaate maatii ofii faana maaddii tokko irratti nyaatu. Kana malees, yeroo irribaa yaawaaq halkan gurraacha

kana anaafi maatiikoo,qe'EEKOO horiikoo halaa manaa nagaan eegii nabolchi jedhee kadhatu malee hinciisu.Akkuma jedhuttis irraa argata. “Yaa waaq kan nagaan na’oolchite galanni sii haaga’u! kan halkanii sitti ofkennee,nagaan eegii nabolchi.Maatiikoo, qeekoo, horiikoo ati tiksii,eegii naan gayi,jedhee rafa” Geetaachoo (6411:56)

2.4.3.3 Kadhannaa Guyyaa Ayyaanaa

Kadhannaan haalaafi yeroo garaa garaa keessatti bakka garaa garaatti nikadhatama. Kadhannaa Kanneen keessa tokko kadhannaa guyyaa ayyaanaati. Kadhannaan guyyaa ayyaanaa hawaasummaan namoota naannoo waliin yookiin gosaan ta’uu danda’a.Kunis jifuufi duudhaa kadhatamuuf qaba.Ayyaanaa ayyaanatti ykn haala yeroo ayyaanaa sana iraatti hundaa’uudhaan garaa garummaa qabaachuu danda’a. Kadhannaan guyyaa lafoo qofa hinkadhatamu, Guyyaa ayyaanaallee nikadhatama. Kadhannaan guyyaa ayyaanaa kun kadhannaa gamtaati. Kadhannaan kun kan gamtaa waan ta’eef, xinnaa guddaan, dhiiraa dhalaan, baala abbayyii, baala magariisaafi kichuu qabatanii bakka waaqeffannaa ykn kadhannaa walootti bahan.Achiin waltajjii waloo kan akka Malkaa, Tulluu, Mijjirii, Odaa jala fa’aatti yaa’anii sagalee tokkoon waljalaa qabanii kadhatan, angafti nikadhata;jamaan gamtaan jalaa qaba.Jaatanii kanarraayis,’ Waaqa tokkicha amanna; Uumamaan isa kadhanna;’ kan jedhu kaawoon waaqeffannaa. (Daaniyaa 2006:142)

2.4.4 Faaruu Waaqaa

Oromoon yoo waaqasaa kadhatu yookiin galata dhiheessuuf akkasumas, gochaa waaqayyoo safeeffatu kan ittiin waaqa isaa jajuufi araarfatu keessaa faaruun waaqaa isa tokkodha. Faaruun waaqaa tariitii bakkaa bakkatti maqaa garaa garaa haa qabaatu malee akeekni isaa marti galata dhiyeessuu, jajachuu, kadhannaa fuulduraa akeekuufi Kanneen biroo waantota ulfina waaqaa ibsan ofkeessatti qabachuu mala.Faaruu waaqaa ilaalchisuudhaan Misgaanuun qorattuu aadaa afrikaa kan taate Finnegan (1970) wabeeffachuun yoo ibsu

Aadaa uummata oromoo keessatti walaloowwan faaruudhaan ibsaman keessaa inni tokko walaloo faaruu waaqaa ykn amantiiti...haala keessatti waaqeffatamuufi gochaawwan raagamtaatiin (methical actions), akkaataa ogeessonni amanti itti galateeffataniifi haala yeroo isaaniitti itti hurruubanidha. Sirboonni dhuudhaalee amanti oromoo muraasnis caalmaatti waaqa (uumaaf) galata kan galchan hojii isaanii maraaf waaqni aagii (gaarii) akka isaaniif godhu kan ittiin ibsaniif waan

waaqayyo isaaniif godhe hundaaf kan ittiin galata galchanidha (Misgaanuu, 2011:83)

Akkuma qabatamaan hawaasa keessatti beekamuunis ta'ee waraabbii armaan oliirraa hubachuun danda'amu Oromoon haala duudhaafi safuu isaa eegéen yeedaloo mataa isaa kenneefii waaqa isaa faarfata. Tarii kunis haalli yeedaloofi fayyadama jechootaa garaa gara haata'u malee ulfinaafi jajannaa waaqaa ibsuuf Oromoon bifa faaruutiin waaqa isaa ni eebbisa, kadhata, abdii fuulduraaf ofiifis ta'ee biyya abbaa isaaf qaba ittiin waaqayyotti ibsata. Kaayyoon faaruu waaqaas akka waliigalaatti kabajaafi jaalala waaqaa agarsiisuuf yoo ta'u, dinqiifi gaarummaa inni hojjateef immoo ittiin ajaa'ibsiifachuun akka hundumtuu beekuufi dhaga'u gochuudha.

2.4.5 Eebba

Aadaa Oromoo keessatti waaqeffataas ta'ee qaamni hawaasa Oromoo hunduu sirna kamiifuu yoo walga'an bakka oromoon walga'uun dhimma barbaade raawwatutti eebbaan jalqabaniitu eebbaan xumuru. Kun ammallee haaluma kanaan raawwatamaa jira. Eebba Guula ykn hangafatu eebbisa; jamaan ykn caqastoonni immoo jalaa qabu. Ittin waltajjiin banama; Akkasumas, cufama. Eebbi milkii waan ta'eef safeeffannaa Oromoo keessatti kan hundee jabeeffatedha.

Akka waaqeffannaatti waanti cufti eebbaan jalqabama; eebbaanis goolabama. Waaqni waan hunda kan uumuu eegale eebbaan ture; erga uumees booda eebbaan xumure. Eebbi beeliidhas; beleliidhas. Eebbi mallattoo milkii toluuti. Kanaaf, waaqeffannaa keessatti eebbi kan iddoo guddaa qabaachuu danda'e. Eebba malee waanti dhugoomu hinjiru. Eebba kennuun haata'uu fudhachuun dirqama... Eebbi waan lama of keessaa qaba. Tokko beeliidha; beelii jechuun jalqaba waan hundaati. Akka kanaan eebba jechuun harka hiikkannaa ykn jalqaba waan milkii tolfachuufi qajeelchuudha. Waanti hojjatamuuf ykn dalagamuuf jedhu akka toluuf dursa eebbifatan. Kan biraa Beel ta'a. Beel jechuun dhuma waan hundaati. Yeroo kana waanti yaadan milkaa'uu ykn toluu isaatiif kan eebbifatanii galateeffatanidha. (Daaniyaa, 2006:139)

Akkuma waraabbii kanarraa hubannu eebba malee waanti hawaasaafi waaqeffataa Oromoo biratti raawwatamu hinjiru. Eebba hawaasa keessatti gamtaan raawwatamu hangafa yookiin guulatu eebbisa. Kan maatii keessatti ta'uufis akkuma duudhaafi barbaachisummaa isaatti hangafa qe'ee sanaatu eebbisa. Haalli eebbi kun itti raawwatus

aadaafi safuu hawaasaa eeguun kan adeemsifamudha.Oromoon xinnaan akka guddatuuf,wallaalaan akka beekuuf,beekaan akka buluuf,deessuun akka oofkaltuuf, ateeteen akka qajeeltuuf,deegaan akka sooromuuf,akkasumas, sirna garaa garaa kan akka Gadaa,gaa'ilaawaaqeffannaafi kkf keessatti ni eebbifata.

Egaa eebbi waaqeffannaafi kadhaa waaqaa keessatti iddoo guddaa qabaachuu isaa nihubanna.Adeemsi waaqa kadhachuu ykn waleebbisuu kun akkaataa aadaa Oromootti nageenya ykn hawwii gaarii biyyaafi maatii ofiif qaban argachuuf akkasumas,imaanaa ofii yookiin biyya ofiif qaban bifa kadhaatiin waaqatti waliif dhaamuudha.Waleebbisuun waan namni tokkoofi biyyi akka argatu hawwинуuf taasisnudhaaf kan eebbafamudha. Eebbi kun yeroo mara kan raawwatamudha.Ganamaafi galgala, bahaafi gala,akkasumas, jiruufi jireenya hawaasaa mara keessatti wal eebbisa. Oromoon dhimmoota adda addaaf ganama buna danfisuun bunni danfe otoo hin dhugamiin dura ni'eebbifama. Taakkalaan (2007) yoo Guutaa (2010:74) wabeeffachuun ibsu akkas jedha, Oromoon kan balleesse ni abaara, kan tolche ni eebbisa, balleessuuf ni abaara, tolchuuf ni eebbisa. Oromoon abaaree balleessuu, eebbisee guddisuu qajeelchuu) akka danda'u waan amanuuf dhalasaaf, loonsaaf, lafasaafi namaasaaf eebba hawwa. Oromoon yeroo seera baasu muka guddaa gaaddisa qabu jala taa'ee waleebbisuun.Gama biroon eebba ilaalchisuun kitaaba Yaayyaa jedhamu keessatti barreessaan tokko akka itti aanutti ibsa, “Eebba jechuun nagaa, tolaa, qajeelaa, milkii gaarii, soorummaa, badhaadhina, injifannoo, hormaatafi kkf maqaa waaqaa waamanii namaaf hawwuufi kadhachuu jechuudha.” (Geetaachoo, 6411:60)

2.4.5.1 Eebbaafi Amantii waaqeffannaa

Eebbaafi waaqeffannaa addaan baasuun rakkisaadha. Eebbi bakka garaa garaatti gargar fakkaachuu malus ergaansaa tokkuma; Araara, Nageenya, Hormaata, Jireenyaafi Gaarummaa kan ibsudha.Eebba Waaqeffannaa kanaa gadii kitaaba (Daniyaa, 2006; Geetaachoon, 6411:57)

Hayyee! Hayyee! Hayyee!

Waaqa Uumaa, Waaqa Uumamaa,

Waaqa Burqaa Walaabuu;

Waaqa Sagaltama Garbaa;
Waaqa Salgan Booranaa;
Waaqa Torban Baarentummaa;
Waaqa Ciicoo Gurraattii;
Waaqa Caffee Tumaa;
Waaqa Shanan Gadaa;
Nagaan nu oolchitee,
Nagaan nu bulchi!
Daafii galtee nu baasi;
Irraa gora nu baraari;
Dogoggora nu oolchi;
Uumaa kadhannaa nuuf haadhaga 'u;
Waaqni hamaa nurraa haaqabu;
Tolaa nutti haaqabu!
Xinnaan haaguddatu!
Guddaan haabulu!
Wallaalaan haabeeku!
Beekaan haabulu!
Kormi cirrii haata 'u!
Rimaan haphée haata 'u!
Rooba nagaa haaroobu!
Qilleensa hamaa nurraa haaqabu!
Gadaan roobaa naga 'a!
Barri quufaa gabbina.
(Gabbisi Waaq)

Eebbi kun maqaa waaqaa kallattii garaa garaan kaasee kan eegaluufi waan waaqni namaafi uumama isaa biroof gochuu malu hunda dhiheessuun ittiin waleebbisu. Egaa as keessattis maqaa waaqa isaanii jajachuun eegalu jechuudha. Sanaan akka waaqni immoo hawwii isaanii isaaniif guutu itti dhiheeffatu. Maqaafi guddina waaqaas jechootaa garaa garaatti gargaaramuun ibsatu. Akkuma “Gurraacha garaa garbaa; tokkicha maqaa dhibbaa” jechuun waaqeffataan waamu maqaafi hojii isaa isa raajii hundumaa maqaa dhahuun

eebba eegaluun kadhaafi araara isaa immoo akka baay'isuuf waliif akkasumas biyya isaaniif kadhachuun xumuru jechuudha.

Sababni eebbi taasifamuufis akka waliigalaatti yoo ilaallu; Waanta hamaarraa of eeguuf, gammachuufi galma gahinsa tokko argachuuf, Waantota gammachuuf ka'umsa ta'an hundaaf, nyaata duraafi nyaata booda waaqa galateeffachuun nyaatichas waliif eebbisuuf, hiree ykn carraa badaa jiru gara carraa gaariitti jijjiirrachuudhaaf waleebbisu.

Walumaagalatti akkuma aadaa Oromoo keessatti beekamu eebbi kan eebbifamu qajeelchuuf, guddisuuf, waan gaarii uumuuf, hawwii gaarii biyyaafi namaaf qabu argachuuf kan eebbifamudha. Gama biroon hawaasa keessattis ta'ee eebba keessatti, “Waaqni si haaguddisu; waaqni siif haakennu; waaqni si haa'eebbisu; waaqni siif haatolu; waaqarraa argadha; waaqarraa hindhabiin; waaqni si haafayyisu!fi kkf dhaga'uun waan barame.”(Daaniyaa 2006:155)

2.4.6 Jechama

Jechamni aadaa, jiruufi jireenya hawaasa Oromoo keessatti iddoo guddaa kan qabuufi ergaawwan garaa garaa ittiin dabarsuuf kan ooludha. Akkasumas tajaajila garaa garaa Kanneen akka barsiisuu, akeekkachiisuu, kakaasuu, ergaa karaa qoolaan dabarfachuufi Kanneen biroof dhimma itti bahuu dandeenya.

Fkn.	<i>Eeboo waaqaa</i>	<i>Ekeraa fakkaate</i>
	<i>Dheekkamsa waaqaa</i>	<i>Ergaa waaqaa</i>
	<i>Ergaa warraa</i>	<i>Ergaa biyyaa</i>
	<i>Faana dhahe</i>	<i>Safuu gate</i>
	<i>Balaa tasaa</i>	<i>Foon jaalata</i> (Sisaay Rattaa 2015:14)

Walumaagalatti waliin dubbiifi dhimmoota birootiif hawaasni oromoos ta'ee waaqeffataan jechamatti dhimma bahuu danda'a. Jechamoonni ittiin guddina waaqaa ibsan, ittiin barsiisan akkasumas, dheekkamsaafi dhimmoota biro agarsiisan dubbii guyyuu akkasumas, waaqeffannaa keessatti tajaajila kennuu danda'u. Sababni isaa hawaasa Oromoo keessatti waanti hojiirra oolu hidhata fayyadama afaanii amantichaa waan qabuufi. Kun immoo waaqeffannaafi haalli jiruufi jireenya Oromoo walitti dhihoo akka ta'an hubanna.

2.4.7 Mammaaksa

Oromoon mammaaksa fayyadamuudhaan waa'ee guddina,dandeettii,raajiifi waaqa isaa ibsa. Kanaaf amantii waaqeffannaa keessatti mammaaksi iddoo guddaa qaba. Ga'ee mammaaksi amantii waaqeffannaa keessatti qabu ykn akkaataa mammaaksa fayyadamuun oromoon waaqa isaa ibsu ilaalchisuun kitaabni dhimma Amantii Waaqeffannaa irratti barraa'e Daaniyaa (2006:154) akka itti aanutti kaa'a.

Mammaaksa keessatti dubbiin waaqaa hundeedha.Waaqaan dhahatamee mammaaksonni mammaakaman:

Waaqaan duuba karaan nama hindabarsu.

Kan waaqa abdate hindhabu.

Kan waaq mure hinoolu.

Kan waaq uwwise hindaaru.

Namni niyaada;waaqni niguuta.

Waaqni hinariifatu;lafa jedhe hinoolu.

Ganamaan bahaniif waaqa jalaa hinbahan.

Maammaaksonni armaan olii hammam akka oromoon ogummaa cimaan waaqa isaatti hidhatee jiru agarsiisu. Oromoon kallattii garaa garaan waaqa isaa jajata. Kanneen keessaa mammaaksaan fayyadamee guddina,dandeettii,abdii,murtii,oolmaafi ilaalcha biroo waaqni isaanii gochuu danda'u ibsatu;akkasumas,jajatu.Yaada kanaafi falaasama gadi fagoo Oromoon karaa mammaaksaa fayyadamuun waaqa ittiin ibsu mammaaksota waraabbii armaan oliirraa hubachuun nidanda'ama.

2.4.8 Jechootaafi waaqeffannaa

Amantii waaqeffannaa keessattis akkuma amantiiwwan kaanii fayyadamni jechaafi jechoonni amanticha keessatti gahee guddaa kan qabanidha. Jechoonni kunniinis safeeffannaafi haala waliigala amantichaa keessatti waan hedduuf ooluu malu.Amantii waaqeffannaa keessatti itti fayyadama afaanii ilaalchisuudhaan barruuleen sirna gadaa Oromoo (2012:29) irratti akka armaan gadiitti kaa'ee jira.

Oromoo biratti jechooni, Safuu, Laguu, Eebba, Sagada ykn Kadhaa, Dhugaa, Cubbuu, Araara,Nagaa kkf. jedhaman bakka guddaa qabu. Fkn, jecha "Safuu" jedhu yoo ilaalee,Oromoon hojii waaqaa ni raajeffata.

Raajii inni (waaqni) hojjatuu ilaalee sagalee “Safuu” jedhuu dhageessisuudhaan mirkaneessa. Jechi safuu jedhu kun, ergaa gammachuu fi jajuu ykn naasuu fi komii (positive or negative expressions) of keessa qabaachuu ni mala. Akkuma haalli sun itti dhalatee argame irra ka’ameetu safuu jedhamaaf. Waan seera uumaadhaa alatti hojjetamee tokko innaa argu, haala naasuu dhan guutameen rifatee “safuu” jedha.

Akkuma waraabbii kanarraa hubannu jechoonni akkuma bakkeewwan garaa garaatti tajaajila hedduu qaban amantii waaqeffannaa keessattillee dhimmoota garaa garaaf hawaasni akka itti tajaajilamu haaluu hindandeenyu. Jechoonni bakka waaqeffannaatti bal’inaan itti tajaajilamnuufi haala addaan immoo waantota addaa addaa ittiin ibsinu hedduun jiraachuus qabatamaan hawaasa keessatti akkasumas waraabbicha keessa akka jiru arginee jirra. Akkasumas, moggasni waantota garaa garaa waaqeffannaa keessatti itti tajaajilamnus jechoota bakkichatti haala addaan ilaalamaniifi iddoo birootti hin’argamne ta’uu mala. Fkn,laguu, araara,sagada yoo fudhanne jechoonni kunniin bal’inaan mana waaqeffannaa keessatti kan tajaajilanidha.

2.4.9 Himootaafi Waaqeffannaa

Waaqeffattoonni dubbii ykn haasawaa isaanii keessatti abdii waaqarraa qaban ibsuuf,akkasumas, abdii waaqarra kaawwachuuf, akkasumas, gochaafi dandeettii waaqaa ibsuuf himatti dhimma bahu. Waaqeffattoonni haasaa guyyuu keessatti waa’ee waaqaa afaniin osoo hinkaasiin hinoolan. Dubbii isaanii keessatti: Waaqatu beeka,yoo waaq jedhe, kan waaq nicaala, dhugaa waaqaafi kkf dhaga’uun aadaadha. (Daaniyaa,2006:154)

Akkuma waliigalaatti haasaa guyyuufi waaqeffannaa isaanii keessatti himootatti tajaajilamuudhaan barsiisuu,faarfachuu,sagaduu,eebbisuu,jajachuufi tajaajila hundumaa kan ittiin adeemsifatan waan ta’eef fayyadama afaanii amantii waaqeffannaa keessatti himni isa bu’uuraa akka ta’e eenyumtuu hubachuu nidanda’a.

2.5 Dhugaafi Amantii Waaqeffannaa

Bu’uura amantii waaqeffannaa keessaa inni guddaan dhugaadha. Dhugaan uummata oromoo biratti iddoo olaanaa qaba. Kanaafis, Oromoon “dhugaan ilma waaqaati” jedha. Dhugaan Oromoo biratti kabaja;namni dhugaa dubbatuufi barbaadus kabajamaadha.

Falaasama Oromoo keessatti dhugaan iddoo guddaa qaba jechuudha. Dhugaa ilaalchisuun Geetaachoo (6411:62),

Dhugaa jechuun waan ijaan argan, gurraan dhaga'an tokko otoo hindhoksiin, hinjallisiin, hindabsiin, himanii mirkaneessuu jechuudha" Dhugaanni qallatti malee hincittu" jedha Oromoon innaa dhugaaf falmu. Waaqni immoo iddoo dhugaan jiru waan jiruuf dhuma irratti namticha dhugaaf dhaabate sanaaf injifannoo goonfachiisa jedhee amana. Kanaaf hordoftoonni amantaa oromoo ganamaa innaa mammaakan illee akkana jedhu,"dhugaan diirama huuqqate, galgala gabbatti; dharri diirama gabbatte, galgala huuqqatti." Dhugaaf mormu; dhugaaf du'u, seera uumaa fi seera caffee (gumii) irratti hundaayanii haqa (justice) fi dhugaaf lolu.

Kanarraas kan hubannu, dhugaan amantii waaqeffannaa keessattis ta'ee, uummata oromoo biratti hangam akka bakka qabu nuhubachiisa. Hawaasa Oromoo birattis ta'ee waaqeffannaa keessatti dhugaafi waaqni akka hidhata qabaniitti ilaalama. Dhugaan kan waaqaati jedhu. Iddoo dhugaan jiru waaqni jira jechuunis dhugaan waaqa biratti hangam akka barbaadamu ibsuun akka dhugaatti jiraatan ibsuufi. Kanaafuu, amantii waaqeffannaa keessattis dhugaaf bakka kennuun hanga wareegamaatti deema jechuudha waaqeffataan oromoo.

2.6 Gahee Waaqeffannaan Hawaasummaa, Siyaasaafi Dinagdee Oromoo keessatti qabu

Waaqeffannaan uummata oromootiif waa hunda waan ta'eef utubaa jiruufi jireenya isaati jechuun nidanda'ama. Waan jiruufi jireenya isaa keessatti dhimma itti bahu hundas ija amantii isaatiin ilaala. Kanaafuu, waaqeffannaan hawaasummaa, siyaasaafi dinagdee akkasumas waahaallee oromootiif bu'uura. Oromummaan siyaasa keessatti, saayinsiifi tekniilojii ammayyaa keessatti, dinagdee addunyaa keessatti, guddachuu kan danda'u yoo oromoon of ta'ee of eeguu (self protection) danda'e duuwwaadha." kan kooti " kan jedhu sana addaan baafatee, kan ormaa otoo hintuqiin, safuu oromoo eeggatee, lagu uummataa kabajee kan isaa tikfachuu qaba. Kana irratti xiyyeeffannoon yoo godhame, oromommaan misoomee dhaloota dhufuuf utubaa hinjigne akka ta'u mamii hinqabnu. (Geetaachoo, 6411:93).

2.6.1 Hawaasummaa

Oromoon uummata nagaafi haraaraan hawaasummaa gaarii uumuun uummata biroofi saba isaa waliin jiraatu ta'uusaa ragaaleen garaa garaa ni'eeru. Oromoon ofii isaafi ormaaf nagaafi jaalalaan hawaasummaa cimaa uumee akka jiraataa ture sirni gadaa ragaa guddaadha. Akka ilaalcha Waaqeffataatti dhimmi hawaasummaa dhimma nagaafi gammachuudhaan yaaddoo tokko malee hollaafi naannoo ofii waliin jiraatanidha. Dhalli namaa akka fedhii waaqaatti jiraatu, gammachuu olaanaa argata. Jireenya akkasii keessa waljibbuun hinjiru; albaasoon hinjiru; waldhiibuufi walqooduun hinjiru. Wiirtuun jireenya waaqeffattoota namummaa, gamtummaa, gaarummaa, seerummaafi tokkummaadha. (Daaniyaa, 2006) Namni namummaan nama caalu hinjiru. Namni hundi namummaan walqixxeedha jedha waaqeffataan. Sanyiinis walcaalmaan hinjiru. Waaqni nama cufa akka namummaatti uume. Namummaa kanarratti hundaa'anii gamtaan, tokkummaan, seerummaafi gaarummaan jiraachuun dirqama waaqeffattootaati. Kanaaf, akka amantii waaqeffannaatti dhimmi hawaasummaa dhimma ijoofi olaanaa jiruufi jireenya nantokkeefi hawaasaa ilaallatudha.

Gama biroon gahee amantaan waaqeffannaa hawaasummaafi nagaan jiraachuu keessatti qabu salphaa miti. Waaqeffannaan nagaafi jaalalan akka namni jiraatu barsiisa. Uummanni oromoo innaa nagaan jedhu, dhukkuba tokko malee qaama guutuun, qalbii dabarsa tokko malee bashannanaan jiraachuu jechuu duwwaa osoo hunta'iin dhugaa eeganii, seera waaqaa hordofanii, cubbuu lagatanii uumaafi uumama wajjin garaa qulqulluun jiraachuu jechuudha. Waaqni gaafa dhala namaa uumee kaasee akka jaalala, nagaafi eebbaan waliin jiraatuuf uume jedhee amana oromoon. Namni jaalala hinqabne, kan wal lolee argame yoo deebi'ee hinaraaramne, nama karaa waaqaa irraa jallate, nama raajii waaqaaf safuu hinjenne, nama lagu biyyaa cabse, nama waaqaaf galata hingalchine jedhamee fudhatama. Hawaasummaa cimaan uummata oromoo keessatti akka dagaaguuf akkasumas, gara fuulduraatti akka cimuuf gaheen amantii waaqeffannaa salphaa akka hintaane yaada hayyuu armaan oliirraa hubachuun nidanda'ama. (Geetaachoo, 6411).

2.6.2 Siyaasa

Amantaan Oromoo (Waaqeffannaan) bu'uura waan hundaa akka ta'e beekamaadha. Kanneen keessaa inni guddaan siyaasa oromoo keessatti ga'een waaqeffannaan qabu salphaa akka hintaane sirna gadaatiin walqabsiisanii ilaaluun nidanda'ama. Kana jechuun hariiroon sirni gadaa oromoofi amantiin waaqeffannaa qaban cimaa ta'uusaa hubanna.

Yaada kana ilaalchisuudhaan barruun amantaa Oromoo Daaniyaan (2006:372) akka itti aanutti kaa'a.

Akka ilaalcha waaqeffannaatti wiirtuun siyaasa oromoo Gadaadha. Gadaan bulchiinsa siyaasaa seeraafi heeraan utubameefi daanga 'edha. Akkanaa bulchiinsi Oromoo seeraafi heeraan utubamee dhufe; akkanaanis adeemaa jira. Bulchiinsi gadaa kunis bulchiinsa amantiin waaqeffannaa kan hordofedha. Amantiin waaqeffannaa seeraafi fedhii waaqaan dhala namaafi uumama biroo bulcha; Gadaan immoo seera, heeraafi fedhii uummataan walbulcha; uumamas bulcha.

Akkuma waliigalaatti qaroomina sabni oromoo ittiin beekamu keessaa inni guddaan Sirna Gadaati. Sirni Gadaa kun sirna bulchiinsa dimokiraasii uummata oromoo yoo ta'u, hawaasummaan, siyaas-dinagdeen uummata oromoo akka walii galaatti kan keessatti ilaalamuu danda'udha. Amantiin waaqeffannaa immoo hariiroo kallattiis ta'ee alkallattii sirna bulchiinsa oromoo kana waliin waan qabuuf, gaheen amantiin oromoo siyaasa oromoo dagaagsuu keessatti qabu salphaa miti. Waaqeffannaan mataa isaatiin siyaasa. Sababni isaa falaasama guddaa uummanni Oromoo akka addunyaa kanaatti kalagee ittiin beekamedha. Beekamtummaan uummatichaa kallattii sirna bulchiinsa Gadaafi Waaqeffannaatiin addunyaa kanarratti mul'achuun immoo guddinaafi bilchina siyaasaas nidabalata waan ta'eef.

2.6.3 Dinagdee

Amantii Oromoo keessatti namni dhuunfaas ta'ee biyyi akka dinagdee ofii qabaatee eebbaan itti jiraatu beekamaadha. Oromoon qaamaafi sammuu nagaa qabaannaan dinagdeedhaan ofdanda'ee hirkattummaa tokko malee jiraachuu fedha. Yoo qaamaan hir'uu ta'ellee, firaafi aantee isaa irraa gargaarsa argatee akka ofdanda'u taasifama. Waaqeffannaan akka ilaalutti dhalli namaa jireenya walaabuuf dinagdee ta'u horachuu qaba. Dinagdee horachuun dirqama jireenyaa qofaa otuu hinta'iin, mirga jireenya dhala

namaati. Namni hojjatee argachuu danda’u harka maratee taa’uun, maxxantuu nama biroo ta’uun cubbuudha; gadgaloo jireenyaati; qaanii namummaatis. Waaqeffattooti hojjatanii yoo argatan waaqni nigammada. Waaqni namni marti dhibaa’ummaa tokko malee hojjatee akka firii (bu’aa) dadhabinsaa argatu fedha. Waaqeffannaanis hojii gaarummaa mara nideeeggara. Hojiin kamuu hanga waan hamoofi badii ofkeessaa hinqabnetti hayyamamaadha. Namni kamuu hojii dinagdee jireenya walaabuu ittiin qajeelfatu kabajee hojjachuu qaba.” Harki dhibaa’aa nama hiyyoomsa; harki hojjatu garuu nama sooromsa.” Namni humna qabu hojjachuu qaba. Namni qaama guutuu qabu, dadhabee argachuu qaba. Namni otuu humna qabuu, utuu qaama guutuu qabuu namarratti hirkatee maxxantuu ta’u namaan gadoodha. (Daaniyaa, 2006).

Gama biroon akka ilaalcha waaqeffannaatti hojiin tokko gaariifi qajeelaa hanga ta’etti tuffatamuu hinqabu. Kanaafuu namni hojii hojjatuunis hawaasa keessatti ilaalcha addaan ilaalamuu hinqabu. Waaqeffannaan akka amanutti namni hojii gaarummaa dalagu, bu’aafi dinagdee gaarummaa argata. Hojiin sun hojii gaariifi qajeelaa hanga ta’etti hojiin kamuu nama hintuffachiisu; namaan gadoo nama hintaasisu; gadgaloos nama hingodhu. Namaan gadoofi gadgaloo waanti nama taasisu hojii tuffachuu, dhibaa’uu, hattuufi kadhattuu ta’uudha. Kanaaf namni waaqatti amanu hojjatee badhaadhuufi gaaromuuf ofkennuu qaba; sadarkaa jireenya isaa gaaromfachuuf hanga danda’e hojjachuu qaba. Hojjatees hanga humnaafi dafqa isaa argachuu qaba. Akka waaqeffannaatti namni hanga isa ga’uufi isaaf malu horachuu qaba; fudhachuu qaba. Dinagdeen qabaachuu malus kan dhala namaa biroo hanga saamuufi hansaarutti ga’uu hinqabu. Nuga’ee nurraa hafnaan warra hinqabneef kennuun dirqama waaqeffattootaati. (Dirribii, 2011; Daaniyaa, 2006)

Kanaafuu akka waaqeffataan amanutti namni kamuu waan humni isaa danda’e hojjachuun jiruu isaa mijeeffatee akka jiraatu jajjabeessuun waan argatanis haala akeeka waaqaan (akka waaqa gammachiisutti) akka itti jiraatantu barbaadama jechuudha.

Dhugaa qabatamaa akka biyya kanaatti jiru keessattis Oromoon hojjatee jiraachuu malee hammam yoo rakkateyyuu deemee hinkadhatu. Xiinsammuu hawaasa oromoo keessa hangam yoo rakkate hojii humnaa hojjatee jiraachuu malee hirkannaan hinjiraatu. Sirna Gadaa keessattis hojjatanii duroomuu malee kadhatanii jiraachuun salphina. Hojii

jibbamaafi abaaramaadha. Haata’u malee, namni qaamaan hir’uu ta’ee dhalate yookiin yeroo keessaa hir’atee argame gosaafi lammiin gargaaramuu qaba. Kun hundee oromummaati.” Yaawaaq nama kadhaa na hingodhiin” jedha oromoon innaa waaqa kadhata. Nagaafi fayyaa naaf kenni jedhee waaqa kadhata malee harka namaa ilaalee (kadhatee) jiraachuun salphina. Hojii hojjatanii of danda’uu malee hirkattummaan jiraachuun duudhaa waaqeffannaan deeggaru miti.

2.7 Afaaniifi Eenyummaa

Afaaniifi eenyummaan gargar bahanii hin ilaalaman. Eenyummaafi aadaan saba tokkoo afaaniin ibsama. Kanaafis namni afaan abbaa isaa hin beekne eenyummaan isaa hir’uudha jedhama.

Mee yaada kana ilaalchisuudhaan hayyuun afaanii Davis (Joseph, 2004:225) wabeeffachuun akkas jedha, “language...is central to individual identity” (Davis, 204:131)”. Haaluma walfakkaatuun hayyuufi qorataan afaanii addunyaan akkas jechuun ibsa,” Afaan tokko hawaasaafi aadaa isaarraa addaan bahee jiraachuu hin danda’u. Haalli qabatamaan afaan baattuu aadaa, aadaan immoo ibsituu jiruufi jireenya hawaasaa jechisiises isa kanadha (Addunyaa, 2012:1)

Kanaafuu, afaaniifi eenyummaan walitti hirkatoodha jechuudha. Sababni isaa afaan handhuura ykn bu’uura eenyummaa nama tokkooti waan jedhuuf. Akkasumas, afaan ibsituu aadaa; aadaan immoo haala jiruufi jireenya hawaasaati yaanni jedhu afaan, aadaafi eenyummaan gargar bahanii kan hin ilaalamne ta’uusaa nutti agarsiisa.

2.7.1 Faayidaa Amantii, Afaan, Akkasumas Aadaan Ofii Uummataaf Kennu

Hawaasa tokko hawaasa biroo irraa addaan baasuuf waantota murteessoo ta’a keessaa isaan hangafni afaan, aadaafi amantiidha. Afaan, aadaafi amantiin uummata tokkoo walitti dhufuudhan eenyummaa hawaasichaa ijaaru, akkasumas, fuulduree hawaas-dinagdee uummatichaa ijaaruu keessatti gahee guddaa akka qabu hayyoonni ni’eeru.

Seenaa, aadaa, amantiifi ilaalchi, walumaa galatti aadaan uummata tokkoo walqabataniin eenyummaa uummata Sanaa waan ibsaniif siyaasaafi dinagdee uummata tokkoo guddisuu keessatti gahee guddaa qabu. Kanaaf uummanni oromoo eenyummaa isaatiin boonee dinagdeefi siyaasaan akka guddatuuf seenaa, amantiifi duudhaa ganamaa: dimshaashumatti ‘aadaa’ isaa kanatti fayyadamuu, kununsuufi guddifachuu qaba (Badhaasaa 2015:12)

Gama biroon hayyuufi qorataa afaan oromoo kan ta'e waa'ee walitti dhufeenya aadaa, afaaniifi eenyummaa gamisaan kan ilaallatu akka itti aanutti eeree jira, "Afaan baattuu aadaa ykn qaama aadaa hawaasa tokkoo waan ta'eef, aadaa hawaasichaa baruun ,afaan hawaasichaa baruuf bu'uura ta'a. Afaan keenyaan aadaa saba biraa ibsuun ulfaataa ta'uu mala" (Addunyaa ,2012:14)

Kunis, afaan ofiin waa'ee aadaa, eenyummaa, seenaafi Kanneen biroo ibsuun mijaawaa ta'uusaa nuhubachiisa.

Walumaagalatti, yaada armaan oliirraa akkuma hubatamu aadaa, amantiifi afaan ofiin jiraachuufi ittiin boonuun eenyummaa nama tokkoo ijaaru irra darbanii guddina hawaasummaa, siyaasaafi dinagdee keessattillee bu'aa guddaa akka qabudha.

Kanaafuu, uummanni oromoo abbaan qaroomina ajaa'ibaa kun afaan, amantii, aadaafi duudhaalee akkasumas, ittiin bulmaata isaa kan baroota dheeraadhaaf tiksamee asiin ga'e dhaloonni har'aa kununsee biyya isaa ijaaruufi misoomsuu keessatti gahee isaa bahuu qaba.

2.8 Sakatta'a Barruu Firoominaa

Mataduree kana jalatti qorannoowwan kanaan dura dhimma mata durichi qabatee ka'een walqabatantu sakatta'amuun walfakkeenyaafi garaagarummaa isaan qabantu dhihaata. Mataduree kanaan walqabatee qorannoon bal'inaan gaggeeffamuu baatullee qorannoon muraasni mata durichaan walitti dhihaatan irratti gaggeeffamee jira. Kanneen keessaa qoratichi Qorannoo lama kan ulaagaa digirii lammaffaa ittiin guuttachuuf Yuunivarsiitii Finfinneetti dhihaatan sakatta'ee jira. Isaanis tokko tokkoon akka armaan gadiitti dhihaatanii jiru.

2.8.1 Xiinxala Haasbarruu Meeshaalee Ayyaana Warra Giiftii Elemoo

Qorannoon kun *Guddataa Abeetuun* (2016) kan gaggeeffame yoo ta'u, mata dureen qorannoon kun irratti gaggeeffame hanga tokko walfakkeenyaafi garaagarummaa qorannoo qo'atichi gaggeesseen qaba.

Qorannoon kun kaayyoon isaa amantii waaqeffannaa Oromootiin waan walqabatuuf haalota fayyadama afaanii irratti akkaataan waantonni garaa garaa ittiin ibsaman walfakkaachuu danda'a. Gama biroonis, bu'uurri qorannoo kanaas ta'ee kan qoratichi

gaggeessee amantii waaqeffannaa Oromoo yoo ta'uu kaayyoo garaa garaaf haa qoratamaniyyuu malee haala fayyadama afaanii waan of keessaa qabaniif hariiroo muraasa ni'agarsiisu.

Qorannoon armaan olii kunis kaayyoon isaa xiinxala haasbarruu meeshaalee ayyaanaa warra Giiftii Elemoo yoo ta'u ,qorannichis xiyyeeffannoon isaa:Gosoota meeshaalee warra ayyaanaa adda baasuun kaa" uu, Fakkoommii meeshaaleen warra ayyanaa qaban xiinxaluu, Duudhaafi lagu hawaasichi meeshaalee warra ayyaanaaf qabu ibsuu, Faayidaa meeshaaleen Ayyaanaa hawaasa keessatti qabu ibsuufiMeeshaalee ayyaanaa gama haasbarruutiin ibsuu irratti kan xiyyeeffatedha.Qorannoon kun xiyyeeffannoon isaa amantii waaqeffannaan walhaaqabatu malee caalaatti akeekni isaa meeshaalee ayyaanaa qofa irratti xiyyeeffachuun kan xiinxaludha.Haata'u malee, qorannoon qarataan kun gaggeesse haala Waaqeffannaafi fayyadama afaanii hordoftoota amantii waaqeffannaa warra kallachaallee xiinxaluu yoo ta'u dhimmoonni fayyadama afaaniitiin ardaa jilaa kana keessatti ka'an hedduun isaanii gadi fageenyaan xiinxalamanii jiru.

2.8.2 Xinxala Qabiyyee, Unkaafi fayyadama afaanii Kitaaba Faarfannaa 'Galata Waaqayyoo' keessaa qaaccessuu.

Qorannoon kun qorattuu *Qorichee Gaarummaatiin* (2016) kan gaggeeffamedha. Qorannoon kunis walfakkeenyaafi garagarummaa muraasa qorannoo qoratichi gaggeesseen kan qabudha.

Walfakkeenyi qorannoo kanaafi kan qoratichaa qorannoon kunneen lamaanuu xiyyeeffannoon isaanii dhimma amantii irratti gaggeeffamuun waan wal'isaan fakkeessudha. Gama biroon, qorannoon armaan oliis ta'ee qorannoon qoratichi gaggeesse fayyadama afaanii ilaallachuunis daran qorannoo kana kan wal' isaan fakkeessudha.

Garaagarummaan jiru qorannoon armaan oliitti xuqame kun xiyyeeffannaan isaa amantii kiristaanaa yoo ta'u, mata dureen qorannoo ishees *Qabiyyee, Unkaafi fayyadama afaanii Kitaaba Faarfannaa 'Galata Waaqayyoo'keessaa qaaccessuu*, yaada jedhudha. Kaayyoowwan qorattuun kun qabattee kaates: Fayyadamni afaanii faarsaa Waaqaa 'Galata Waaqayyoo' keessatti argaman maal faa akka ta'an ibsuu, Qabiyyeefi unki Walaloo faarsaa waaqaa keessaatti argamanii maal maal fa'i, Fayyadamni afaanii

eenyummaa Waaqaa ijaaruu keessatti gahee inni qabu maal akka ta'e ibsuu, Hariiroo namaafi Waaqa gidduu jiru mul'isu keessatti gaheen fayyadama afaanii maal akka ta'e ibsuufi Faarsaan amantii guddina Afaan Oromoof gumaacha maal maal akka taasisse ibsuudha.

Egaa mata dureen qorannoon kun dhimma itti bahame itti fayyadama afaanii, qabiyyeefi unkaa kitaaba faarfannaa'galata waaqayyoo' jedhu irratti daangeffamuun barruu sana sakatta'uu irrattidha. Kaayyoon inni qabatee ka'es amantii kiristaanaa irratti kan xiyyeeffate yoo ta'u, argannoon qorattuu kanaas yaadota kaayyoo ishee waliin walqabatan keessee jirti. Qorannoo qo'ataa kanaan gaggeeffame irraa waanti adda godhu, qo'annoon kun xiyyeeffannoon isaa amantii duudhaa Oromoo yoo ta'u kaayyoon isaa barruu sakatta'uun kan walqabatu osoo hin taane, madda odeeffannoo sadarkaa tokkoffaa fayyadamuun haala Waaqeffannaafi fayyadama afaanii kan xiinxaludha. Akkasumas, dhimmoonni fayyadama afaaniifi ergaa waliigalaa gadi fageenyaan ilaaluun kan xiinxaludha.

2.9 Yaaxina Faayidaa

Qorannoon tokko yaaxina irratti hundaa'uun gaggeeffamuu akka qabu hayyoonni qorannoo ragaa bahu. Sababni isaas, qorataan qorannoo tokko yoo gaggeessu fuulleffannaandhaan yaaxina sana hordofaa adeemuu waan qabuufi.

Kanaaf qorataan kunis yaaxinaalee garaa garaa erga dubbiseen booda kaayyoo qorannoo isaa waliin kan hidhata qabu yaaxina faayidaa fayyadamuun dhimma itti bahee jira. Sababni qoratichi yaaxina kana filachuun fayyadameefis, qorannoon inni gaggeesse kallattiidhaan haala itti fayyadama afaanii amantii waaqeffannaa keessatti ilaaluun waan ta'eef achi keessattis waanti ilaalame haala kamiin hawaasni afaan isaatti gargaaramuudhaan akka amantii isaa hordofaa turee dabarsee asiin gahe, akkasumas, yeroo kana haala kamiin akka afaan isaatiin amantaa isaa hordofuufi dhaloota dhufuufillee haala kamiin tajaajila kana kan kennu yookaan ceesisu yoo ilaalle kallattiin yaaxina tajaajilaa waliin waan wal qabatuufidha.

Gama ragaan is yoo ilaallu yaaxinni tajaajilaa waa'ee walitti dhufeenya afaaniifi hawaasaarratti kan xiyyeeffatudha. Wardhaugh (2006) yaada kana deeggaruun yoo kaa'u,

“Functional theory is concerned with investigating the relationships between language and society with investigating of the structure of language and how languages function in communication” jedhuun ibsa. Kanaafuu, Yaaxinni kun walitti dhufeenya afaaniifi tajaajila hawaasni afaanichaan argatu waan deeggaruuf gama caasaa afaaniis ta’ee gama tajaajila afaanii biroon mul’atu irratti qorannoo gaggeessuuf yaaxina tajaajilaa fayyadamuun akka danda’amuuf deeggara jechuudha. Gama biroon yaaxina tajaajilaa fayyadamuun qorattoonni dhimmoota afoola hawaasaan walqabatu iraatti yeroo dheeraaf qorannoo gaggeessaa akka turan ragaaleen garaa garaa ni’ibsa. Innis afoolli (fookilooriin) hawaasa keessatti tajaajila akkamii akka qabu qorachuurratti xiyyeeffata Okpewho; (1992). Yeroo jalqabaatiif yaaxxina kana fookloorii keessatti kan qo” ate nama ‘William Bascom’ jedhamu ture jechuun yoo ibsu. Yeroo sana namni kun fookloorii faayidaa afuriif oolcheera. Isaanis: barsiisuu, miliquu, tursuufi gatii qabeessummaa addaaf gumaachuudha. Akkasumas, yaaxxinni tajaajilaa tooftaa ittiin jiruufi jireenya hawaasaafi aadaa hawaasaa qoratani, akka jiraachisaniif uumame. Kana ilaalchisuun, Okpewho (1992) yoo ibsu, “Functionalism thus emerged as method of studying the life and culture of a society by examining the function or role performed by anything practiced in the society(e.g. tale told by its members) as well as the way in which these functions help to ensure the survival of society,” jedha.

Egaa qorannoon qoratichi gaggeesse kunis tajaajila hawaasni afaan isaa gama afoolaanis ta’ee caasaa afaanii isaan biroo fayyaadamuun amantii isaa kan ta’e amantii waaqeffannaatti tajaajilamuufi kununfatee guyyaa har’aatiin gahuun isaa ulaagaan yaaxina kanaa haala armaan oliitti ilalameen waan deeggaramuuf qorannoon kunis maleenya yaaxina tajaajilaa kana fayyadamuu danda’eera.

Walumaagalatti, boqonnaan kun kitaabileefi barruuleewwan qorannaa garaa garaa dhimma amantii, afaan, aadaa, akkasumas, saayinsii qorannoo waliigalaafi oromoo irratti barreeffaman dubbisuudhaan haala kaayyoo qoratichaa waliin deemanuun kan qindaa’anidha. Haalli qindoominaafi fudhannaa yaadaas mata duree garaa garaa jalatti caccabsuun yoo ta’u seeraafi adeemsa qorannoo eeguun kan fudhatamanidha. Mata dureen boqonnaa kana jalatti qindaa’an hundi kallattiinis ta’ee alkallattiin kaayyoo qoratichaa waan tuqaniif qorannoo waliigalaa kanaaf tumsa guddaa kan taasisanidha.

BOQONNAASADII: BEEDDUUBA, SAXAXAAFI MALA QORANNICHAA

Boqonnaa kana jalatti qabxiileen hammataman Beedduuba, saxaxa, mala, madda odeeffannoo, irraawwatama, meshaalee funaansa ragaaleefi malleen qaaccessa ragaalee ragaaleeti.

3.1 Beedduuba

Hojii qorannoo tokkoo gaggeessuuf haala saayinsaawaa ta'een walqabsiisaa deemuun dirqama ta'a. Kun immoo beedduuba qorannichaan walqabata. Kunis dhugaa waliigalaafi beekumsa qorannicha duuba jiru akka waliigalaatti kan ilaaluufi bu'aa qorannichi argamsiisuu danda'uun kan ibsudha. Qorannoon qoratichi gaggeessu Qaaccessa sirna waaqeffannaafi Fayyadama afaanii Warra Kallachaallee irratti kan xiyyeeffatudha. Dhimnichis qaaccessa waaqeffannaafi fayyadama afaanii irratti waan xiyyeeffatuuf haalota faayidaafi caasaa afaanii bu'uureeffata. Kanaafis beedduuba faayidaa(functional paradigm) tti dhimmi bahamee jira. Amantaan waaqeffannaa warra kallachaallees duudhaafi ittiin bulmaata Oromoo durii kaasee jiru qabatanii hanga ammaa haala guutuufi makaa hinqabneen asiin gahanii jiru. Waaqeffannaan falaasamaafi kalaqa Oromoon gumaache keessaa isa tokko yoo ta'u sirnoota jaalalaafi kabaja waaqaa eeganiin dabaalamee hawaasicha kessatti hojjiirra oolaa kan tureefi jirudha. Beedduuba waaqeffannaa kana keessaa calaqqisuunis amantoonni hundi waaqaaf sodaa guddaa waan qabaniif maqaafi hojii waaqaa safeeffachuudhaan hojii waaqni jaalatu duuwwaa bakka amantaa sanaatti kan calaqqisiisanidha. Safuufi jaalala waaqaaf qabanis bifa garaa garaan afaan isaaniitti fayyadamun ibsatu. Kanaafis, dhimmoonni waaqeffannaafi fayyadama afaanii kunniin immoo qoratamuun murteessaa waan ta'eef qorannoon kun akka irratti adeemsifamu ta'ee jira.

3.2 Saxaxa Qorannichaa

Qorannoon kun mala qorannoo akkamtaa bu'uura godhata. Sababa qorannoo akkamtaa bu'uureeffatuuf immoo mala qorannoo lakkoofsaan alaan ibsama jechuudha. Modelli qorannoo kanaas waan qoratichi qaamaan bakka amantaa waaqeffannaatti argamuun odeeffannoo barbaachisaa funaannateef mala qorannoo dirreeti jechuudha. Ragaa kana argachuufis namootarraa, ambaawwan aadaa, siidaawwan adda addaa irraa odeeffannoo

walitti qabachuun akka danda'amu qorataan xiinqooqa hujoo (Addunyaa, 2011:18) ni kaa'a. Kallattiin qorannoo kanaas ardaa jilaa kana keessatti haala waaqeffannaafi fayyadama afaanii qaaccessuun ibsuurratti waan fuulleffatuuf mala ibsaafi mitlakkoofsaan ragaaleen kan hiikaafi ibsa argatan.

3.3 Mala Qorannichaa

Qorannoon kun malaawwan qorannoo jiran keessaa mala qorannoo akkamtaa (qulqulleeffataa) tti dhimma bahuun gaggeeffamee jira. Qorannoon akkamtaa gaaffiiwwan bu'uuraa Kanneen qorannichaan deebii argatan qabatee kan ka'uufi gaaffii sanaaf deebii gadi fageenyaa kennuu irratti kan fuulleffatudha. "Qualitative research is concerned with developing explanations of social phenomena...it is concerned with finding the answers to questions which begin with: why? How? In what way? "Hancock (1898:2). Akkasumas, malli qorannoo kun danballii haala jiruufi jireenya hawaasaa gadi fageenyaan ibsuuf, muuxannoofi yaadqalbii qooda fudhattoota qorannoo keenyaa haalaan hubachuuf, adeemsa duudhaa hawaasaa haalaan ilaaluuf, dhaabbilee adda addaa, haasbarruuwwan garaa garaa, hariiroolee hawaasaa adda addaa keessatti barbaachisummaafi hiika isaanii irratti kan dhimma itti bahamu gosa qorannoo kanadha. Ayyaaneeffannaalee, qorannoo gadi fagoo, aadaa beeksisuufi waantota biroo haala kalheddee ta'een ilaaluun kan qaaccessinuufi ibsa itti laannu akkasumas, saayinsiilee hawaasaa keessatti bal'inaan kan hojiirra oolu mala qorannoo akkamtaati. (Adugna, 2011; Cothari, 2004; Creswell, 2003; Dasta, 2003; Mason, 2002; Yin, 2011). Kanumarraa ka'uudhaanis qoratichi kaayyoofi amala qorannoo isaa giddugaleessa godhachuudhaan gosa qorannoo kanaa akka filatu ta'eera.

3.3.1 Madda Ragaalee

Hojii qorannichaa gaggeessuuf madda ragaa tokkoffaa qofatti dhimma bahamee jira. Sababni isaa yoomessi qorannichaa qabatamaadhaan waanta hawaasa keessa jiruufi ragaa barbaachisaa funaannachuuf odeeffannoo kennaa qaama tokkoffaa haala salphaan waan argachuu danda'uufi. Maddi Odeeffannoo tokkoffaa qoratichi dhimma itti bahes kabaja ayyaana keelloo kan waggaan AJGWKtti gaggeeffamu irratti argamun akkasumas, ta'insaalee guyyaa guyyaan adeemsifamu hordofuun daawwannaa yeroo garaa garaa gaggeeffameen odeeffannoo barbaachisu waraabbiin funaannachuu danda'eenidha.

3.3.2 Irraawwatama Qorannichaa

Irraawwatamni qorannoo kanaa qaamolee hawaasaa garaa garaa naannoo ardaa jilaa gimbii warra kallachaa aallee jiraataniifi itti dhiheenyaan beekan kanneen akka manguddoo naannoo sanaa, Abbootii amantaa, qaalluuwwan ardaa jilaa, beerran naannawaa sanaa amantichaan jiraatan, dargaggoo dhimmicha haalaan beekaniifi ittiin jiraatan, akkasumas, hawaasa ardaa jilaa sanatti argamuudhaan tajaajila argachaa jiran kallattiinis ta'ee, alkallattiin odeeffannoon irraa fuudhamee jira. Namoonni hedduun haala kanaan irraawwatama qorannichaa yoo ta'anis namoonni haala amantichaafi duudhaa isaa haalaan beekan haala addaan odeeffannoo funaaname irratti ibsa addaa qoratichaa kennanii jiru. Isaanis lakkoofsaa namoota digdami- saddeet (28) yoo ta'an jaarsolii kudha-sagal, dubartoota jaha (6) fi dargaggoo sadii (3) dha.

3.3.3 Mala Iddattoo Filachuu

Qorannoo tokko keessatti qaama odeeffannoon irraa funaanamu daangessuun dirqama. Qoratichis, qorannoo Qaaccessa sirna waaqeffannaafi fayyadama afaanii warra kallachaaallee giddugaleessa godhachuudhaan qorataan kallattii qorannoosaa mala qorannoo akkamtaa kan fayyadame waan ta'eef qaamoleen odeeffannoo kana keessatti qooda fudhachuu malan filatamanii turan.

Qorannoo kana haalaan adeemsisuufis ta'ee odeeffannoo fudhatama qabuu argachuuf iddattoowwan qorannichaa of eeggannoon filachuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan malli iddattoo qoratichi dhimma itti bahe mala iddattoo mit-carraa keessaa tokko kan ta'e mala iddatteessuu Akkayyoo (Purposive sumpling) dha. Sababni qorataan mala iddatteessuu kana fayyadameefis, kaayyoo barbaadame galmaan gahuuf qaama kaayyoon qabadhee ka'e galmaan naaf gaha jedhee yaade bira gahuun ragaa barbaachisaa akka fudhatuufi. Yaaduma kanarraa ka'uun qoratichi mala kanatti fayyadamuun qorannoo isaa kan gaggeessuu barbaadeefis kaayyoo isaa galmaan gahuufii kan danda'an namoota odeeffannoo barbaachisaa ta'e naaf kennuu danda'u jedhee yaadu filatee jira.

3.4 Meeshaalee Funaansa Ragaalee

Qorataan qorannoo isaa haala barbaadameen gaggeessuuf meeshaalee funaansa ragaalee ijoofi murteessoo ta'an kanneen armaan gadiitti dhimma baheera. Meeshaaleen qoratichi

dhimma itti bahe kunniinis: Daawwannaafi waraabbiiidha. Meeshaalee kanas qorataan kan filateef haala mata duree qorannoosaa kanaaf odeeffannoo ifaafi quubsaa argachuu danda'urratti hudaa'eeti. Haala funaansa ragaalee qorannoo akkamtaa ilaalchisuudhaan hayyuun qorannoo Craswell (2003:17) akka itti aanutti ibsa. "qualitative research emerging methods Open-ended questions interview data, observation data, document data, and audiovisual data text and image analysis" Qoraannoon kunis yaaduma hayyuu kanaa giddugaleessa godhachuudhaan daawwannaafi waraabbii suuraafi sagalee fudhachuun gaggeeffamee jira.

3.4.1 Daawwannaa

Qorannoo dhimma aadaa hawaasaa irratti xiyyeeffatu tokko gaggeessuuf daawwannaatti dhimma bahuun haalaan mijaawaa akka ta'e ragaaleen garaa garaa garaa ni'eeru. Qorannoon qoratichi gaggeesses kallattumaan dhimma aadaa hawaasaa waan ilaallatuuf daawwannaan akka lafee dugdaa madda odeeffannoo godhachuun dhimma itti bahamee jira. Qoratichi yeroo dheeraadhaaf bakka ardaa jilaa kanatti dhimmoota qorannichaaf argamullee waggaatti guyyaa lama kan adeemsifamu sirna waaqeffannaa ykn ayyaaneffannaa waggaa keelloo jedhamuun hawaasni bakka hedduudhaa dhufuun irratti argamu irratti hirmaachuudhaan argaa-dhageettiin odeeffannoo funaannatee jira. Odeeffannoon funaaname kunis ta'insoota jiran hunda bifa waraabbiiitiin yoo ta'u, ragaaleen jalqabaa hanga dhuma sirnichaa jiran kaameeraa dijitaalaa fi bilbila harkaa fayyadamuun fudhatamee jira. Sirni kabaja ardaa jilaa kunis onkoloolessa 05/02/2009 guyyaa sanbataafi ji'uma kana keessa 17/02/2009 guyyaa kamisaa kan adeemsifame yoo ta'uu guyyaan ayyaaneffannaa kun waggaa waggaa kan adeemsifamu irratti argamuun kan funaannatedha. Daawwannaan qoratichi gaggees gosa daawwannaa jiran keessaa kan qorataan keessatti hin hirmaatiin (non participant observation) yoo ta'u, ta'insoota jiran cinaan goruudhaan kan funaannatedha. Sababni qorataan keessatti hin'hirmaanneefis dhimmicharrattis ta'ee hawaasa naannootiif qoratichi haaraa waan ta'eef haalaan keessatti hirmaachuuf milkaa'inni qoratichaa gahaa ta'a jedhamee waan hinyaadamneef bukkeetti (cinaan goruudhaan) daawwannaa gaggeessuu filatee jira.

3.5 Malleen Qaaccessa Ragaalee

Qorannoo kun gosa qorannoo akkamtaa bu'uureffachuun waan gaggeeffameef malli qaaccessa ragaalee mala qaaccessa hiikaati. Kanaafuu qorannichaanis odeeffannoowwan daawwannaatti gargaaramuun bifa waraabbiitiin madda ragaalee garaa garaa irraa walitti qabaman gadi fageenyaan xiinxalamuun hiika argatanii jiru. Odeeffannoowwan karaa garaagaraan walitti qabamanis akkaataa walfakkeenya isaaniitiin mata duree garaa garaatti qoqqoodamuun ibsamanii jiru.

BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAALEE

4.1 Seensa

Boqonnaan kun boqonnaa xiinxalli ragaalee keessatti xiinxalamuufi ibsamu ta'uunsaa beekamaadha. Kanumarraa ka'uudhaan qoratichis kaayyoo qabatee ka'e ka'umsa godhachuun meeshaalee funaansa ragaalee karoorfamanitti fayyadamuun ragaalee qaama dhimmichi ilaallaturraa funaanaman xiinxalee boqonnaa kana keessatti dhiyeessee jira. Qorannichis mala qorannoo akkamtaa bu'uura godhachuun waan gaggeeffameef, ragaaleen kallattii kanaan xiinxalamanis jechaan ibsamani jiru.

Amantiin waaqeffannaa oromoo kallattiifi akeekni isaa tokko ta'uyyuu bal'ina dachee oromiyaa, walitti dhufeenyi hawaasaa haalaan dhibuufi Kanneen biroo irraan kan ka'e haalli adeemsi waaqeffannaafi fayyadama afaanii garaa gara ta'uu mala. Kaayyoon muummichi qoratichi qabatee ka'es "Haala waaqeffannaafi fayyadama afaanii hordoftoota amanti waaqeffannaa warra kallachaallee qaaccessuu" jedhu ka'umsa godhachuudhaan qorannoo gaggeeffameen ragaaleen maddeen ragaalee garaa garaa irraa funaanamanis mata duree addaa addaa jalatti haala armaan gadiin dhihaatee jira.

4.1 Sirna Waaqeffannaa Warra Kallachaallee

Sirni waaqeffannaa warra kallachaallee akkuma hawaasa waaqeffataa Oromoo naannoo biroo duudhaalee hunda guutuun kan raawwatamudha. Adeemsa waaqeffannaa isaanii keessatti waantonni raawwataman marti ofeeggannoofi jaalalaa waaqaatiin raawwatamu. Sagantaan waaqeffannaan walqabatanii bakka kanatti adeemsifamanis hedduudha. Dhimmoota kunniin raawwachiisuuf immoo shaneefi hoji raawwachiistonni dhimmichaa torbaanitti guyyaa lama argamuun hawaasa kan tajaajilan yoo ta'u guyyaaleen lamaan kunniinis Kamisaafi Sanbata. Guyyaa eeraman kana lamaan keessatti hiikkannaa (kan waldhabe haraarsuu), hammachiisaafi dhimmota hawaasaa birootu raawwatama. Kanas kan raawwatu jaarsolii waaqa bakka bu'uun taa'aniifi qaalluu ykn ayyaantuu warra kallachaalleeti. Hojiilee raawwataman kanneenis safuufi safeeffannaa guddaadhaan raawwatu. Sodaa waaqaatiin guutamanii raawwatu. Waan tokko jallisuufi malaammal chuun badii guddaa waan fiduuf hojiin dharaafi jallinaa tasumaa bakka sanatti hinhojjatamu. Kanaaf, namoonni tajaajilamuuf dhufanis ta'ee qaamonni achi taa'uun

tajaajila kana kennan dhugaa waaqni jaalatuufi isaanitti mul'ise qofa dhuudhaalee isaa eeguun raawwatu.

4.2 Ayyaana Keelloofi Adeemsa Waaqeffannaa

Ayyaanni keelloo ayyaana guddaa hordofoota amantii waaqeffannaa warra kallachaallee biratti waggaan kabajamu yoo ta'u, haala addaatiin ji'a Onkoloolessaa keessa waggaatti yeroo lamaaf kabajama. Ayyaanni kunis Kan kabajamu ji'a onkoloolessaa keessa yeroo keelloon haalaan daraare yoo ta'u, Kaayyoon kabaja guyyoota lamaanii tokkuma. Innis gaafa guyyaa shanii(5)fi kudha-torbaa(17)ti. Waaqeffannaan kunis, bokkaan caamee yeroo namni laga ce'ee walarguuf mijatu keessa yoo ta'u, Waaqa ganna gurraacha isaan baasee booqaa birraa isaan agarsiiseef yeroo galata itti dhiyeeffatanidha. Waqxii keelloon itti daraaru waan ta'eef Kan isaan qabatanii ittiin irreeffatanis daraaraa keelloofi coqorsa jiidhaadha. Kanaafis *Ayyaana Keelloo* jedhamuun beekama, (Ob. Dabaree, 2009/02/20). Margiifi keelloon immoo falaasama oromoo keessatti iddoo guddaa qabu. "Kan waaqni uumeen isa kadhanna" jedha oromoon. Fakkoommiin jiidha kanaas: mallattoo badhaadhinaa, dagaaginaafi hormaataati, akka ilaalcha waaqeffataa oromootti. Yeroo eebbaas oromoon "Coqorsa ta'ii lafa qabadhu; buqqisaan si hinfixiin, Urjii ta'ii waaqa qabadhu; lakkaa'aan si hinfixiin" jechuun eebbisa jedhanii yaada isaanii naaf qoodanii jiru. Kanaaf, hordofoonni amantii waaqeffannaa naannoo kanaas coqorsaafi keelloo qabachuun bakka waaqeffannaa kanatti argamu jechuudha. (Ob. Ayyalaa, 2009/02/02)

Waaqeffannaa isaanii kanaanis kan waaqayyo isaaniif godhee jiruuf galata dhiyeessuun, waan waaqa irraa barbaadaniif immoo waloodhaan kadhannaa dhimmoota naannoofi biyya isaanii bifoote garaa garaatiin adeemsisu. Akkasumas, sirnoota garaa garaa guyyicha barbaadaman Kanneen akka irreeffannaafi dhibaayyuu fa'aa niraawwatu.

4.3 Adeemsa Waaqeffannaafi Fayyadama Afaanii Warra Kallachaallee

Waaqeffannaa warra kallachaallee waggaan adeemsifamu (Ayyaana Keelloo) keessatti ta'nsoonni achitti raawwataman hundinuu haala seera qabeessa ta'een duudhaa isaanii eeggachuun raawwatamu. Adeemsa raawwii waaqeffannaa isaanii hunda keessattis fayyadamni afaanii duukaa kan jirudha. Afaaniifi gochi miiltoo walii deemuun isaanis qabatamummaan aadaa kana beeksisuu keessatti qooda guddaa qabaachuu isaa agarsiisa.

4.3.1 Fayyadama Afaanii Gama Ogfaaniin Mul'atan

Fayyadamni afaanii gama ogfaaniin ardaa jilaa kana keessatti dhimma itti bahamu aadaa sana daran ceesisuufi hawwataa taasisuuf gumaacha guddaa taasissee jira. Adeemsa raawwii ayyaaneffannaa kanaa keessattis jalqabaa hanga dhumaatti fayyadamni afaanii jiran marti ta'insoota bakka sanatti adeemsifaman utubuudhaan caalatti lubbuu kan itti horanidha. Afoolli bakka sanatti hojiirra oolan hunduu duudhaa isaanii eeguun kan duraa duubaan ta'insoota duukaa deeman yoo ta'u, eebbaan jalqabuun eebbaan kan raawwatu (xumuramu) dha.

4.3.1.1 Eebba

Ganama naannoo sa'aatii afurii (4:00) irratti erga namoonni fagoofi dhihoo hundumtuu dhufanii waaqa isaanii dhuunfaa isaaniitiin kadhatanii akkasumas, kan waaqarraa argataniif immoo galata galchanii booda guulaan ykn angafaan eebbi ni'adeemsifama. Jamaanis (hawaasnis) jalaa qabuun eebba erga fudhatanii booda ardaa jilaa Gimbii kallachaa irraa gara kaabaatti kan argamu bakka mukeen Birbirsaa (Dakkii) gurguddoon itti argamutti waaqeffannaaf adeemu. Eebbi jalqabaa kunis akka armaan gadii jechuun eebbifama. Yeroo eebbi Kun adeemsifamus jamaan *haa ta'u!* Jechuun jalaa qaba.

X

Isinan eebbisaa eebba nagargaaraa!
Afaan keessan garaan keessan tokko haata'u
Kan qotattan alatti barakaa isiniif haata'u
Galee maaddii haata'u
Maaddi dhoowwituun birrii,
Maaddi dhoowwituun midhaanii isinirraa haaka'u
Mortuu sin keessaa haaballeessu
Waaqni miqqanyaa isin keessaa haaballeessu
Gabaan warraaqee gabaan raafame isinii
Qabbaneessee galanni isaaf haata'u.
Rooba gadi fuudhee madaala isaatti
Isiniif sassaabe galanni isaaf haata'u.
Waaqni gadaa shanii haaqajeelu
Umaan ganamaa hinbadiin
Namichi daarii darbitee dhufee
Ayyaanni abbaa rakkise haaqajeeluu.
Namichi harkaa dhabdee dhuftee

Y

Isin gargaarre!
Haata'u!
Haata'u!
Haata'u!
Haata'u!
Haata'u!
Haa balleessu!
Haa balleessu!
Haata'u!
Haata'u!
Haaqajeelu
Hinbadiin
Haaqajeelu

harkaan dhabe jette si'argachiisu.

Kan harkaa qabdu siif haabulu

Sangaa gateettii haa jabeessu

Sa'a ilmoorra haabulchu

Barri bara nagaa haata'u

Gabaan quufa haata'u

Abdaariin, malkaan nagaa haata'u.

Tulluun nagaa haata'u

Uumaan ganamaa caffeeen nagaa haata'u

Kan qotate haaquufu

Kan barate haafulla'u

kan nagadee haabuusu

Tikfataan haa horu

Waaqni uumaa ganamaa haajedhu

Waaqni duudhaa ganamaa haajedhu

Akka naaf dhaggeeffattanitti rabbi

isiniif haadhaggeeffatu

Uumaa duudhaa ganamaa kanaaf

mee tokkicha izgoo jedhaa

Izgoo...Abeet...Izgoo...

Izgootaa keessan rabbi siniif haa guutu

Karra rabbi dhatee isiniif haakadhatu

Kan rakkattan isinii haa kadhatu

Kan fayyaa dhabdan fayyaa argadha.

Akkanumatti waammattanii irraa hin dhabiinaa

Waaqa keenya abdaarii garjeedaa

Caffee garjeedaa nuuf haadhaabu

Egaa nuti jennee waaqni haajedhu.

Gadaan quufaa gabbina

Haa'argachiisu

Haabulu

Haaqajeelchu

Haabulchu

Haata'u

Haata'u

Haata'u

Haata'u

Haata'u

Haa quufu

Haa fulla'u

Haa baasu

Haa horu

Haa jedhu

Haa jedhu

Haa dhaggeeffatu

Haa dhaggeeffatu

Haaguutuu

Haakadhatu

Haa kadhatu

Haata'u

Amiin...

Haadhaabatu

Iliiliili...

Gabbisi waaq!

Eebba armaan oliirraas waanti hubatamu hirmaattonni jila kanaa milkaa'ina alaa-mananaa, Sa'aa-namaa argachuuf, dukkana gannaa keessaa bahanii booqaa birraa nagaan arguu isaanii waaqa galateeffachuuf, akkasumas, wabiifi milkii isaanii gara fuulduraatiif waaqa isaanii kadhatanii amantiin akka itti jiraatan kan agarsiisudha. Oromoo biratti

fakkoommiin eebbaa nagaadha,milkiidha,akkasumas, kabaja, jaalalaafi abdii waan ibsuuf hirmaattonni eebbaan ardaa jilaa sana saaqan jechuudha. Kunis kan nu hubachiisu, oromoon eebbaan wal eebbisee uumaa isaa waliif kadhatee milkaa'inaafi carraa namaa dhuunfaafi biyya isaa akka walii galaatti waaqni akka milkeessuuf waltajjii wal ga'u mara irratti uumaa isaatiif dhiheessuu isaa agarsiisa.

Eebba armaan olii keessatti fayyadamni afaanii heddumminaan kan calaqqisan yoo ta'u, innis kallattii jaalalaafi tokkummaa akkasumas, hawwii gaarii jamaa sanaaf hawwuufi nagaa labsuudhaan walqabata.Fkn '*Afaan keessan garaan keessan tokko haata'u*' kan jedhu kun tokkummaan hawaasichaa akka itituuf kan dhimma itti bahame yoo ta'u, hiikni isaa afaaniinis garaa keessaniinis gaarii waliif yaadaa!, kan jedhu bakka bu'uu danda'a.

Gama biroottiin eebba kanaan fayyadamni afaanii mul'atu waaqa jajachuufi galateeffachuun kennaa isaatiin akka isaan badhaasu gaafachuudha.Kanaanis, nagaa namaa,biyyaa,tulluu,caffee,malkaa akkasumas, hawaasummaa keessatti rakkoo isaan mudachuu danda'u akka isaan baraaru waaqa isaanii waammatanii jiru.Hiikoon kanan mul'atus waaqni abbaa aangoo waan hundaafi wamara dalaguufi hawaasa ittiin bulu gargaaruu akka danda'udha.Akka waaqni waan isaan jedhan guutuufis amantii isaaniitiin ni'ibsatu.'*Egaa nuti jennee waaqni haajjedhu*' yaanni jedhus kanuma ibsa jechuudha.Kunis eebba xumuruu kan agarsiisu yoo ta'u, fayyadamni afaanii as keessatti mul'atu immoo waan nuti jenne ykn walgeenyee kadhanne nuuf guuta ykn nuuf raawwata yaada jedhu agarsiisa.

4.3.1.2 Faaruu

Erga eebba fudhataniin booda abbootiin amantaa,manguddoon,beerran, akkasumas, hawaasni marti meeshaalee duudhaa (Ulfoo) kanneen akka Kallachaa, Bokkuu, Eeboo, Gaachana, Callee, Bililleefi Kanneen biroo qabatanii,hawaasni naannoo sanaas mijuu bakka sanatti nyaatamuufi waantota jila sanaaf barbaachisu hunda kan manatti qopheessuun fidan fudhatanii waaqa faarfachaa adeemu.Faaruu isaan faarfachaa adeemanis dhimma waaqeffannaa waggaan kan walqabatudha.Innis gurmuu gurmuun kan faarfamu yoo ta'u, dhiirris shamarranis kopha kophaa faarfachaa adeemu.Faarfannaa warreen dubartootaan faarfaman keessaa kan armaan gadii fakkeenya tokkodha.

*Abaaboo yaa abaaboo daree
Maafan oolaa waggaa gooftaa
Yoon fayyaakoo ta'ee.*

Faaruu kanarraa akka hubannutti waggaa naanna'ee dhufu kan waaqni ittiin nama gahu irraa hafuun barbaachisaa akka hintaane agarsiisuuf kan faarfamudha. Oromoon yeroo mammaaku, “*Ayyaana waggaan dhufu boosettiin na jala ga'ee waakkatti*” jedha. Kana jechuun guyyaan ayyaanaa hawaasa oromoo biratti kabaja guddaa qaba. Kanaafuu, irraa hafuun akka qaaniifi fafaatti waan ilaalamuuf irraa hin hafan. Faaruun armaan oliis namni fayyaa qabu kamiyyuu irraa hafuu akka hin qabne agarsiisa jechuudha.

Fayyadamni afaanii faaruu kana keessatti mul'atus, yeroon isaa yeroo biraa ta'uusaa agarsiisa. Sababni' *abaaboo yaa abaaboo daree'* yoo jedhamu abaaboon akka biyya kanaatti kan daraaruufi faarfatamu yeroo birraa ta'uu isaati. *'Maafan oola waggaa gooftaa yoon fayyaakoo ta'e'* kan jedhu immoo kabajan waaqaafqabu fayyaan jiraannaan waanti nadaangessu hinjiru jechuudha. kunis waaqaaf ulfina guddaa qabaachuu mul'isa.

Haaluma walfakkaatuun, dubartoonni gama biroon waaqa isaanii bakka kadhannaa sanatti *yaagurraacha koo* jechuun faaruu armaan gadii waljalaa qabuun faarfatu.

Abeet yaa gurraachakoo gurra keef yoo jette mee nuuf na'imee

Abeet yaa gurraachakoo gurra keef yoo jette mee nuuf na'imee

Faaruu dubartootaan faarfamu kunis akka Oromoon waaqa gurraachaaf bakka guddaa qabu kan agarsiisudha. Akka ilaalcha oromooti waaqni gurraachatti fakkeeffama. Kanaafis halluun gurraachi oromoo biratti iddoo guddaa qaba. Fakkoommiin halluu gurraachaa Mallattoo Simboo qabeessummaa, Ulfina qabeessummaa, Jabinaafi Sugaa akkasumas, Ayyana qabeessummaati. Waaqa isaanii qulqullummaan kadhannaan ni dhaga'amaaf. Waaqni saba isaatti garaa hinjabaatu. Kan isa caala guddaan rakkina ofii itti himatan hinjiru. Waaqa guddaa kanarraas kadhatanii hindhaban, Kanaaf “*Yaa gurraachakoo yoo gurra keef jette nuuf na'imee*” jechuun kadhatu. Waaqnis waan kadhatan kana nuuf guuta jechuun amanu. Kanaaf as keessatti ‘*yoo gurra keef jette nuuf na'imee*’ kan jedhus guddummaa waaqaa agarsiisa. Ati guddaadhaa; abbaa gurraatii ykn kan sicaalu hinjiru, yoo nuuf owwaachuu diddes kan biraa kan sicaaluufi itti himannu hinjiru jechuudha.

Warri dhiiraas akkuma shamarranii waljalaa qabanii irra deddeebiidhaan akka armaan gadiitti faarfachaa adeemu. Fakkeenya faaruu dhiirotaan faarfamu keessaa muraasni kan

armaan gadiiti.Faaruu kanas gurmuu gurmuudhaan waljalaa qabuun irra deddeebi'anii haaluma walfakkaatuun faarfatu.

Faaruu armaan gadii kun “*Daraarehoo keelloon waggaa kee daraarehoo*” jechuudhaan kan faarfamu yoo ta’u yeroon isaa yeroo birraa keelloon daraaruufi daraaraa sana qabatanii waggaa ayyaaneffannaa kana irratti akka argaman agarsiisuuf faarfama. Akkuma beekamu oromoon uumama waaqaatiin waaqa kadhata.Kanneen keessaa marga lalisaa (coqorsaa)fi keelloodhaan bakka ardaa jilaatti bahuun ayyaaneffata.Faaruu armaan gadiis kanuma ibsa.Waggaan kee nagaadhaa oofkali jechuunis faaruu kanaan waaqa isaanii galateeffatu

X

*Daraare hoo keelloon
waggaakee daraare hoo(x2)
Waggaa(x2) hoo yaa waggahoo
Waggaa (2) hoo yaa waggaahoo
Waggaan kee nagaadhaa oofkali.*

Y

*Daraare hoo keelloon
waggaakee daraare hoo
Waggaa (x2) hoo yaa waggaahoo
Waggaa (2) hoo yaa waggaahoo
Waggaan kee nagaadhaa oofkali.*

Daraarehoo keelloon waggaakee daraarehoo(x2), jechuun hirmaattonn irra deddeebiin kan faarfachaa deeman irraa fayyadama afaanii yoo ilaallu yeroon isaa yeroo birraa ta’uu,akkasumas barri bara nagaa ta’uu isaa kan agarsiisudha.As keessatti jajannaan waaqaas nimul’ata.’*Waggaan kee nagaadha ofkali*’ jechuun galatoomi galatoon siif haata’u ykn nagaafi hojiin kee itti haa fufu jechuudha. ‘*Waggaa waggaa yaa waggaa hoo*’ jechuun immoo guyyaa kabajaa waggaan dhufu sana kan ibsu yoo ta’u, guyyaa waggaan dhufu sana nagaan qaqqabanii arguu isaanii jaalalaan ibsuu agarsiisa.

Faaruu kana faarfachaa gara bakka ayyaaneffannaa sanaatti (gara muka Birbirsatti) yaa’u.Erga achi gahaniis hanga kormiifi dullachi qalamuun nyaatamutti faaruwwan garaa garaa taa’uudhaan faarfatu.Faaruuwwan bakka kanatti faarfaman keessaas Kanneen armaan gadii fakkeenya muraasa.

Mee waamimee waaqni ammaa nuuf howwaataa mee wamimee

Mee waamimee waaqni ammaa nuuf howwataa mee waamimee

Jibaatirraan diriirsee giberraan duumessaa’ee

Guumgumaa garaa jawwee gooftaa urjii cawwaaqaa
Daanyaa hinshaaramne daanyaa hindhaanamne
Nugusa bara baraa daanyaa zalaalamaa
Ilil jedhaa; izgoo jedhaa; Garjeedni hinsagada.
Ilil jedhaa; izgoo jedhaa; Garjeedni hinsagada.
Yaawaaq sittan waahimaa gumgumii najalaa qabi
Dhugaakoo lafa hinbuusiini.

Yaawaaq sittan waahimaa
gumgumii najalaa qabi
Dhugaakoo lafa hinbuusiini.
Dafqa iyyeessaa eessa keessa
Alaa manaan sa'aa namaan
Si waammannaa siif dhaabannaa
Abbaa caffee abbaa bakkee

Faaruu armaan olii kana gamtaan kan faarfatan yoo ta'u faaruu sana keessatti waaqa isaanii waan fedhan irratti yoo waammatan yookiin kadhahan akka isaaniif owwaachuun dhaga'uuf kan agarsiisu ta'uu isaati. Kanaaf “*Mee waamimee waaqni ammaa nuuf owwaataa mee waamimee*” jechuun kadhahu. Kunis waaqa waamnee irraa hindhabnu; yoo waamne nuuf dhaga'a yaada jedhu qaba. Akkasumas, aangoon waaqaa yoomillee akka irraa hindabarreefi waan hundumaa gochuuf akka humna qabu agarsiisuufis faarfatu. Fkn.

'Daanyaa hinshaaramne ;daanyaa hindhaanamne

Nugusa bara baraa ;daanyaa zalaalamaa' yaadni kunis kan agarsiisu aangoon waaqaa daangaa akka hinqabne, baraa hanga baraatti aangoon isaa kan hindaangeffamne ta'uu isaati. *'Yaa waaq sittan hiyyaa guumgumii najalaa qabi dhugaa koo lafa hinbuusiinii!'* jechuun faarfachuun isaanii immoo waaqa isaanii dhugaan yoo kadhahan akka irraa argatan agarsiisuufi. Oromoon yeroo mammaaku “Dhugaan ilma waaqaati,” jedha. Yoo dhugaan waaqa kadhahan akka isarraa argatan ni amanu. Sababni isaa waaqeffattoonni “Waaqni mataa isaatiin dhugaadha” jedhanii waan amananiif. Gama biroon fayyadamni afaanii mul'atu waaqni guddaafi abbaa waan hundumaa ta'uu isaa agarsiisuudha. Kanas gara laafina isaatiin nama badhaasuu akka qabuuf kadhahu. *'Abbaa caffee; abbaa bakkee'* Yaanni jedhus kanuma ibsa. Kunis hiikni isaa allis mannis, uumamni hundinuu kan isaa ta'uu agarsiisa. Akkasumas, waraabbii kana keessatti yoomessi ni calaqqisa. *'Ilil jedhaa;*

izgoo jedhaa; Garjeedni hinsagada' Garjeedni maqaa gosa Oromoo naannoo sulula gibee jiraatuuti. Ayyaaneffannaa sana irratti gosti sun baay'achuufi abbaa abdaarii akka ta'es salphaadhumatti tilmaamuun nidanda'ama jechuudha. *'Jibaatirraan diriirsee giberraan duumessaa'ee'* yaanni jedhus kanuma tumsa. Naannoo jibaatiifi gibeetti argamuu hawaasichaa calaqqisiisa.

Sirnootaafi ta'insoota garaa garaa kanaan booda nyaataafi dhugaatii bakka sanatti qophaa'eefi kan dubartoonni manaa fidan hundatu nyaatama. Innis, Daabboofi Biddeen, Qocqocaan akkasumas, Buqquriifi Araqaan fa'aa manaa kan dhufan yoo ta'u, Buna qalaan, Fooniifi Kanneen biroo bakka sanatti qophaa'uun kan nyaatamanidha. Nyaata sanas erga nyaatanii akkas jechuun waljalaa qabuun faarfatu.

Nyaanneerra yaa waaq maaddiikee hoo

Nyaanneerra yaa waaq maaddiikee hoo

Nyaanni manaa qophaa'uun dhufes ta'ee bakka sanatti sirnichaaf qophaa'e martinuu akka maaddii jila sanaatti ilaalama. Ulfina waaqa isaaniif qabanis nyaata sana manaa qopheessuun kan fidan bakka sanatti nyaatanii ittiin eebbifamuuf waan ta'eef nyaata sanaaf bakka guddaa waan kennaniif maaddii waaqayyoorraa nyaanne jedhanii amanu. Waanti hundinuus kennaa waaqa isaanii akka ta'e waan beekaniif keessattuu nyaata achitti nyaatamtu sanaaf immoo bakka waan kennaniif faaruu kanaan faarfachuun isaanii ifaadha.

Fayyadamni afaanii calaqqisus, eebba waaqaa argachuudha. Kan ati nuuf kennite dhihaana kee dhufnee maaddii kee irraa nyaanneerra, jechuun kennaan kun kan keetii situ nusoore jechuun nyaata ulfinaa ta'uufi araara qabu akka ta'etu mul'ata.

4.3.1.3 Sagada

Erga nyaataafi dhugaatii bakka sanatti dhihaateef nyaatanii booda kadhannaa dhuunfaa dhuunfaa isaanii nikadhatu. Akkasumas, waliin ta'uun waaqa kadhatu ykn sagadu.

X

Waaqa ni sagannaa kun afaan maali?

Saganneetu irraa argannaa kun afaan maali?

Y

Afaan Waaqi

Afaan Waaqi

<i>Izgoo izgoo yaawaaq abeet abeet yaa waaq nutti haraarami</i>	<i>Haa araaramu</i>
<i>Arfaasaan nujalaa hinbadiin ati lafa nuuf qabadhu</i>	<i>Ati nuuf qabadhu</i>
<i>Duudhaakee nujalaa hinballeessiin</i>	<i>Hinballeessiin</i>
<i>Bokkaa taliilakee nuuf dhangalaasi</i>	<i>Ati nuuf dhangalaasi</i>
<i>Arfaasaa nagaa nuuf taasisi</i>	<i>Nuuf buusi waaq</i>
<i>Sangaa gateettii nuuf jabeessi</i>	<i>Nuuf jabeessi waaq</i>
<i>Qottuu irree nuuf jabeessi</i>	<i>Jabeessi waaq</i>
<i>Saawwan okoleerratti nuuf qusadhu</i>	<i>Qusadhu waaq</i>
<i>Jabbilee goorana keessatti nuuf eegi</i>	<i>Eegi waaq</i>
<i>Qe'ee nagaatti nugalchi</i>	<i>Nu galchi waaq</i>
<i>Ijoollee taphattutti</i>	
<i>Jabbilee burraaqxutti nugalchi.</i>	<i>Nugalchi waaq!</i>
<i>Mee waaqa kanaaf izgoo jedhaa</i>	
<i>Izgoo... abet... izgoo...</i>	

(Ob. Ayyalaa)

Sagadni waaqeffattoota ardaa jilaa sanaan taasifamee waraabbii armaan olitti qindaa'e kun akka agarsiisuti abdiifi hawwii ofiif, biyya isaaniif, horiif, lafaaf, akkasumas, waan maraaf qaban waaqa isaaniitti dhiheessanii waan amantiin kadhatanii irraa argataniif milkaa'ina waaqaa lafaa, namaa sa'aa gurmum yoo sagadan yookiin kadhatan nuuf dhaga'a jedhanii waan amananiif kan sagadan ta'uu isaa nu hubachiisa.

Fayyadamni afaanii mul'atu kunis waaqaaf ulfina guddaa kennuu, yoo guddinaafi arjummaa isaa jajatan immoo akka irraa argatan akeekuudha.'*Waaqa nisaganna; sagadneetu irraa arganna*' waraabbiin jedhu kun kan agarsiisu waan guddaafi waan hundaa danda'uu isaa ijaa beekaniif sagaduu, akkasumas,yoo abdiin kadhatan immoo akka isaan badhaasuuf ni'amanu jechuudha.'*Jabbilee burraaqxu;ijoollee xabatutti nugalchi*' jechuun immoo xumuranii gara qe'ee isaaniitti galuuf kan qophaa'an ta'uu isaa yoo agarsiisu, qe'ee nagaatti nugalchi jechuu akka ta'es salphaadhumatti hubanna jechuudha.

Sagada armaan olii kanas erga waliin ta'uun sagadaniin booda gara gimbii kallachaatti oldeebi'u. Yeroo oldeebi'anis akkuma duraa faarfachaa Kan deebi'anidha. Yeroo ayyaana keellootii gara gimbiitti deebi'an kormaafi dullacha gaafati, eegeen, ijji, gurri ykn qaamaa hundaan guutuu ta'antu faana gala. Hiikni isaas, waaqaaf waan guutuufi nagaatu dhihaata jedhamee waan amanamuufi. Horiin sun Kan wareegaa yookiin kan bittaa ta'uu danda'u. Yeroo oldeebi'an kanas keelloo buqqifataniis oldeebi'an kana qabatanii karra gubbaa akka ga'aniin irra deddeebiidhaan abeet... Izgoo... yeroo dheeraaf walitti fufuudhaan erga jedhaniin booda dhumarratti wal ta'uun ilillee dheeraa erga ililchaniin booda keelloo buqqifataniis fidan karra gubbaatti darbatu. Kanaan booda jamaan dhaabatu hundi, nooruu gooftaa!, jechuudhaan iddoo jiranitti gadi kufuudhaan irreeffatu, warreen itti dhihoo jiran garuu karruma gubbaatti darbachuun irreeffatu.

Gadi jechuun lafa dhungachuun isaanii kunis kan agarsiisu ulfina guddaa waaqaaf galchuudha. Waaqni ulfina malee waanti inni namarraa barbaadu waan hinjirreef sagada duuwwaan jaalalaafi kabaja isaa agarsiisuudha.

4.3.1.4 Waree Himuu

Waree himuun gochaa irreeffannaan booda raawwatamu yoo ta'u innis tokko tokkoon namoonni gocha (oolmaa) waaqni isaaniif oole namoota heddu gidduu dhaabachuun kan himanidha. Kunis rakkoo isaan mudate akkasumas, waan hawwaniifi barbaadan dhoksaadhaan waaqatti himatanii ykn wareega waaqaaf wareeganiis kan waaqni isaaniif godhe (waan waaqayyorraa argatan) jamaa keessa dhaabachuun namatti himudha. Gochaan akkanaa kun *waree himuu* jedhama. Wareen kun waan ajaa'ibaa waaqayyo isaaniif gadheef ragaa (dhugaa) bahuun gochaa waaqayyoo akka ummanni ajaa'ibsiifachuun waaqatti gammadu gochuudha yookaan humnaafi guddina waaqaa namaaf ragaa bahuudha.

Kunis ilmoo yookiin dhala dhabuun kan argatan, Qabeenya dhabuun argachuu, tuffiifi gadaantummaa keessaa bahuu, Dhibee ykn dhukkuba cimaarraa fayyuufi kkf ta'uu danda'a. Yeroo namni sun waree himee fixu hawaasni achi taa'uun caqasaa jiru immoo akkas jedhu:

Baga siif godhe,

Wareen waaqayyoo daangaa haace'u;

Wareen isaa haafulla'u! jechuun waaqa eebbisu.

Akkuma armaan olitti tuqame yeroo namichi waree kallachaallee jamaatti himatu jamaan sun immoo *baga siif dhaga'e, бага siif dhaga'e, wareen saa haafulla'u!*, jedhuun. Yaada kanas gama fayyadama afaaniitiin yoo ilaalamu gammachuu qaban ibsuufi raajii waaqaa kana namni hundi akka dhaga'uufi arguuf akeekuudha. Isa namni sun kadhatee waaqarraa argateef *baga siif dhaga'e* jechuun, waaqayyo gochaa sana gochuufiin ykn kadhannaa isaaf deebii kennuufiin akka isaan gammachiisee mul'isa; wareen isaa daangaa haa ce'u, jechuun immoo raajii nuti dhageenye kana hundi dhaga'ee kadhatee itti haa jiraatu yaada jedhu ibsa.

4.3.1.4 Foollee

Gama birootiinis galgala gaafa sanaa dargaggoon bakka sana oolan iddoo tokkotti wal gahuun sirba sibuun bakkee sana caalatti ho'isu. Sirbi dargaggoon sanaan bakkichatti sirbamu kun *foollee* jedhamuudhaan hawaasa nannoo ardaa jilaa sana biratti beekama.

X

*Foolliyyoo roobaa hoo
Ammayyaa goonni nama
Nyaataa maal wayya
Hoo yaa foollee
Fololaa gonni nama
nyaata gaaf lolaa
Yaa yaadessaa lafootoo
Foolleen damma dammaa
Unadhu akka dammaa
Gaachanni abbaa fardaa
Ayyaantuutu argaa
Ateetee garbitti
Ginbiitti dalagu
Yoo baalageen guufte
Udduutti maragu.
Osoon qottoo ta'ee
Ceekaa jala hinmuru
Osoon nadheen ta'ee
Dhirsa jala hinbulu.*

Y

*Hoo yaa faallee
Ammayyaa goonni nama
Nyaataa maal wayya
Foolliyyoo roobaa hoo
Fololaa goonni nama
nyaata yoo lolaa
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo*

Diigan malee caccabe citaan mana kanaa
Diigan malee caccabe citaan mana kanaa (x4)
Dhiisan malee maalgodhu dubbii bara kanaa (x3)
Eeyyeen asham ashaam
Eeyyeen asham asham
Eeyyeen asham asham

Dargaggoon naannawaa sanaa baay'inaan walgahanii sirbuun foollee kanaan bashannanu. akkasumas, aadaafi amantii isaanii kana keessatti hirmaachuudhaan qooda kan keessatti fudhatanidha. Foolleen naannoo birootti sirba bakka buttaan qalamutti yookiin bakka sirni gadaa gaggeeffamutti sirbamu yoo ta'u, sirba sirnichaan walqabatutu sirbama. Haata'u malee, naannoo kanatti sirbi foollee sibuma walabaa kan dargaggoon walga'uun hawwiifi fedhii qaban ibsachuun sibamudha.

Fayyadamni afaanii sirba foollee kanarraa calaqqisus garri jalqabaa amala yeroo lolaa goonni agarsiisu ibsa. Kunis lolatti seenanii seesuun ykn immoo garaa laafuun akka hin jirre agarsiisa. '*Goonni nama nyaata yoo lolaa; goonni nama nyaataa maal wayyaa*' yaadonni jedhan namni sirbu sunis goota faarsuun daboaroo sodaachisuufillee ni'oola. Gama biroon '*goonni nama nyaata*' kan jedhu dubbii qoolaa keessaa gurra guddisuu ykn arbeessuu bakka bu'a. Akkasumas, dubbiin qoolaa lama bakka buusaafi akkasaan '*foolleen damma damma, unadhuu akka dammaa*' yaada jedhu kana keessaa keessaa nicalaqqisa. *Foolleen damma damma* kan jedhu, bakka buusa ykn iddeesa yoo ta'u, *unadhu akka dammaa* kan jedhu, immoo akkasaa ta'a jechuudha.

4.3.1.6 Eebba Cufinsa Sagantaa

Akkuma duudhaa oromootti sirni tokko yeroo adeemsifamu eebbaan jalqabeetu eebbaan xumurama. Sirna kabaja Ayyaana Keelloo ardaa jilaa kana keessatti sirni kabajamu kunis adeemsuma kana eeguun raawwatama.

Eebbi cufiinsa sagantaa kun jilichi nagaadhaan xumuramuu isaatiifi waaqa galateeffachuu kan agarsiisuufi keessummoonni bakka garaa garaarraa dhufan nagaadhaan akka qe'eefi maatii isaaniitti galaniif waaqa kadhachuu akkasumas, hawwii keessummoota sanaaf qaban ibsuuf kan ooludha. Innis haala armaan gadiin adeemsa isaa eeguun raawwatama. Mallattoon 'X'n nama eebbisu yoo bakka bu'u 'Y'n immoo kan jalaa qaban bakka bu'a.

X

Mee jamaa kanan eebbisaa eebba nagargaaraa!

Waaqni qee'ee nagaatii isin baase qe'ee nagaatti isin haagalchu.

Ilmoo taphattu jabbilee burraaqxutti nagaan isin haagalchu.

Mortuufi miqqanya keessan hin'oofkaliin haaduutu.

Waaqni gadaa shanii haaqajeelu,umaan ganamaa hinbadiin.

Abbaan biyya kanaa akkanumatti wareensaa haafulla'u.

Namichi daarii darbitee dhufee

Ayyaanni abbaa rakkise haaqajeeluuf

Izgootaa keessan rabbi siniif haaguutu

Karra rabbi dhaqee isiniif haakadhatu

Kan rakkattan isinii haakadhatu

Kan fayyaa dhabdan fayyaa argadha.

Ciibsaan ciibsaa nagaa haata'u

Akkanumatti waammattanii irraa hin dhabiinaa

Qe'ee nagaatti isin haa galchu

Biyyi keessan biyya nagaa haata'u

Mangistii keenya nuuf haadhaabu

Waaqa keenya abdaarii garjeedaa

Caffee garjeedaa nuuf haadhaabu

Egaa nuti jennee waaqni haajedhu

Horaa bulaa mana nagaatti galaa.

Y

Isin gargaarre!

Haa galchu

Haa ta'u

Hin oofkaliin

Haa qajeelu

Haafulla'u

Haaqajeeluuf

Haa guutu

Nuuf haakadhatu

Haa kadhatu

Haata'u

Haata'u

Haa ta'u

Haata'u

Haata'u

Haadhaabu

Haadhaabu

Haa jedhu

Isinis mana nagaatti gala.

Walumaa galatti, adeemsi ayyaaneffannaa AJGK waggaan kabajamu (Ayyaana Keelloo) keessatti raawwiin raawwatamu hundi duraa duubummaa isaa eeggatee afaaniin kan raawwatamudha. Kunis eebbanaan eegalee eebbanaan kan xumuramudha.

Haalonni armaan oliitti ibsaman kunis kabaja waggaan altokko kabajamu keessatti yoo ta'u kabajniifi ayyaaneffannaan idilees haala duudhaa jiruun kan hojiirra oolan ta'uu qoratichi adda baase jira.

Waraabbii eebba xumuraa kanarraas jalqaba irratti nagaan waltajjii sanarratti argamanii xumuruu isaaniif waaqa galateeffachuutu mul'ata. Hojiin waaqaafi dinqiin inni uumama

isaaf godhu hundis akkuma kanaan duraatti akka raawwatamuuf waaqa isaanii kadhachuus nimul'isa. Itti fufuudhaanis namoota daarii darbanii araara waaqaa barbaacha dhufaniif waanti isaan hawwaniifi waaqa irraa barbaadan akka guutuuf isa kadhatu. Dhuma irratti, akka waaqni saba jila sanarratti argaman maraaf araaraafi ayyaana isaa baay'isuuf kadhachuun xumuru. Kanarraas kan hubannu, kadhannaan kun gulantaa fayyadama afaanii garaa garaa akka eebba kana keessatti qabuufi tajaajila kadhannaa kana keessattis waaqni waan jaalatuufi fedhu saba isaaf akka godhu agarsiisuuf kan hawaasni dhimma itti bahudha.

4.3.2 AJGK Keessatti Fayyadama afaaniifi Yoomessa

Dhimmoonni ardaa jilaa kana keessatti raawwataman hundi afaaniin kan raawwataman yoo ta'u fayyadamni afaanii yeroo hedduu haala yeroo waliin kan walqabatudha. Kunis sagantaa waggaan raawwatamu keessattis ta'ee, ta'insaalee garaa garaa haala yerootiin walqabatee mul'atu akkasumas, mudannoowwan jiruufi jireenya uummataa keessatti hawaasa mudatan keessatti kadhaan waaqaafi dhimmoonni waaqeffannaa biroo afaaniin hojiirra oolan haala yeroon kan walqabatanidha. Kunis bifa kadhaatiin, faaruudhaan, akkasumas, jechamaan mul'achuu danda'a. Mee ta'insootaafi itti fayyadama afaanii haala yeroon walqabatee bakka ardaa jilaa kanatti ojiirra oolu tokko tokkoon haa'ilaallu.

4.3.2.1 Kadhaa Yeroo Hongeen Cimee

Hawaasni Oromoo naannoo kana jiraatu yeroo roobni waqxii isaa eeguun roobuu didee hongeen dheeratee uummanniifi qabeenyi hawaasaa goginsaan miidhamu taa'anii kan ilaalan osoo hintaane waaqa isaanii kan hunda danda'a jedhanii amananiitti boo'uudhaan akka waaqayyo araaramuuf kadhatu. Waaqayyos kadhaa isaanii dhaga'ee deebii nuuf deebisa jedhanii waan amananiif. Kanaaf uummanni oromoo naannoo kanaas akkuma uummata oromoo kaanii tuulluutti yookan gabaatti bahanii sagaduun akka bokkaan roobee jiidha isaa fiduuf kadhatu. Isaanis haala armaan gadii waaqa isaanii kadhatu.

X

Mee na oofkalchaa!
Hayyee! Hayyee! Yaa Waaq nagaan nubulchitee
Yoonaan nugeessee galatoon siif haata'u
Nagaan bullee nagaan nu'oolchi
Dacheen nagaadhaa, Tulluun nagaadhaa,
Caffeen nagaadhaa galatoomi
Duumessi bokkaaf, bokkaan lafaaf
Lafti sa'aaf, saani namaaf haata'u.
Waaqa kadhannaa kun afaan maali?
Waaqa kadhannaa kun afaan maali?
Kadhannee irraa argannaa kun afaan maali?
Bokkaan nuuf roobaa ni gammannaa kun afaan maal?
Ilililil... ilililil... Ililililil...
Mee waaqaan hey! Jedhi
Mee waaqaan hey! Jedhi
Mee yaaq nuuf gorori!
Kan olkeesse gadi nuuf fuudhi!
Yaa waaqayyo si kadhannaa nuuf dhaga'i
Tolaa nutti qabi; daba nurraa qabi
Biyya keenya nagaa nuuf godhi
Yaa waaqayyo situ humna keetiin nu uumee
Nu uumtee nun gattuu nuuf birmadhu
Dheebuu lafa keetii dheebuu nama keetii
Hinjaalattuu ati nu mil'adhu
Yaa gurraacha garaa garbaa
Leemmoo garaa taliilaa taliilakee nuuf roobi
Garaan kee waan hundaa qabaa
Kennaa kee hunda waktii eeguun nuuf birmadhu.

Y

Oofkalaa!
Haata'u
Nu haa'oolchu
Haa galatoomu
Haata'u
Afaan Waaq!
Afaan Waaq!
Afaan Waaq!
Afaan Waaq!
Hey!
Hey!
Nuuf gorori
Nuuf fuudhi
Nuuf dhaga'i
Haata'u
Huuf godhi
Nuuf birmadhu
Nu mil'adhu
Nuuf roobi
Nuuf birmadhu waaq!

Kadhaa kanarraa akka hubannuttis ta'ee akka ilaalcha oromootti waaqni miidhama saba isaatii akka hinjaalanne agarra. Haata'u malee, yeroo roobni dhibee hongen ammate akka amantaa waaqeffannaatti hawaasni bahee waaqa kadhata. Yoo roobni cime oromoon ol nuuf kaa'i jedha malee nuuf caami hinjedhu; Yoo hongen cimee roobni dhibe immoo yaa waaq kan ol nuuf keesse gadi nuuf dhiisi jechuun kadhata jechuun A/ Gadaa Maccaafi A/Seeraa abbootii Gadaa Oromoo obbo Taakkalaa Dhinsaa naaf himanii turan. Kanaaf yaa waaqayyo nuuf gorori jedhanii yoo kadhata. Waaqni sanaan booda qabatamaan akka roobu qoratichi hubatee jira. Askeessatti fayyadama afaanii bifa garaa garaatiin

waaqeffattoonni kun itti gargaaraman agarra. Ofkaltii gaafachuun isa tokko yoo ta’u, hanga jamaan achi jiru ofkaltii kennutti kadhaa hin eegalan jechuudha. Kuni duudhaa Oromoo biratti iddoo guddaa qaba. Jalqabarratti gochaa waaqni isaaniif godheef galata dhiyeessu, sanaan booda tartiiba isaa eeguun barbaachisummaa waantota barbaadanii walduraa duubaan waaqayyoof dhiheessu. Fkn *‘Duumessi bokkaaf, bokkaan lafaaf, lafti sa’aaf, saani namaaf haata’u’* jechuun waaqa garaa laaffifatu. Waaqa nikadhannaa; kadhanneetu irraa argannaa kun afaan maal? jechuun yoo amantiin kadhatan waaqni niroobaaf. Akkasumas,” Mee waaqa kanaan hey!” Jedhi jedhannii yoo waaqa haala kanaan kadhatan waaqni afaan keenya dhaga’uun nuuf rooba jedhu. Yeroo roobaaf kadhatanis “Yaa waaq kan olnuuf keesse waqxii kee eegii gadi nuuf fuudhi; madaala keerra nuuf kaa”, jechuu kadhatu.

Gama birootiin, bifa faaruutiinis tulluutti bahanii waaqa akka roobuuf akka kadhatanis Lubni Barsiisaa Dhinsaa akka armaan gadiitti naaf himanii jiru.” *Nu uumtee nun gattuu nuuf birmadhu, dheebuu lafa keetii dheebuu nama keetii hinjaalattuu nuuf araarami*” jechuun kadhachuun isaanii kunis fayyadama afaanii waaqa ittiin garaa laaffifachuuf walga’anii kadhachuun kan walqabatu yoo ta’u miira jaalalaan fedhii waaqayyoo gaafachuu agarsiisa.

Gama biroon yeroo hongen cime waaqeffataan aanichaa bifa faaruutiin waaqa isaa garaa laaffifachuun kadhata. Kadhaa bifa faaruutiin akka waaqni araaramuuf kadhatan keessaa muraasni kan armaan gadiiti.

*Roobi yaa Waaq! Arfaasaan rooba jaalata
Roobi yaa Waaq! Arfaasaan rooba jaalata
Roobi yaa Waaq! Anciroon qotee kotkotaa
Roobi yaa Waaq! Anciroon qotee kotkotaa
Araari yaa Waaq! Araara hinkooranii!
Araari yaa Waaq! Araara hinkooranii!*

Jechuun irra deddeebiin waaqa faarfatanii garaa laaffifatu. Oromoon waaqa beeka; Waaqnis Oromoo beeka waan ta’eef kadhaa sanaan booda nirooba jechuun amanu. Sanaan boodas roobni afaaniifi kadhaa saba isaatiin booda akka roobu waaqeffattoonni ni’amanu.

Fayyadamni afaanii as keessatti calaqqisus waaqa araara gaafachuudha. Akkasumas, kadhaadhaan garaa laaffifachuudha. “*Roobi yaa Waaq! Arfaasaan rooba jaalata*” jechuun isaanii waqxii keetiin si’eegnaa waqxii eegii nuuf roobi jechuudha. “*Roobi yaa Waaq! Anciroon qotee kotkootaa*” jechuunis miira jaalalaan waaqa garaa laaffifachuu yoo ta’u, yaa waaq, na’uumtee nan beelessiin hojjatadheen nyaadhaa kadhaafi hirkannaa hinbarbaadu jechuun waaqa isaanii yoo kadhatan, waaqnis rakkoofi gadadootti saba isaa galchuun fedhii isaa waan hintaaneef niroobaaf jechuudha. *Gama biroon yaa waaq yoo dogoggora keenyaaf nutti mufattee nuuf dhiisi jechuun kadhachuufi jecha kanatti dhimma bahu*” Araari yaa Waaq! Araara hinkooranii!” Egaa walumaa galatti haalonni iddoo kanatti hawaasni fayyadama afaaniitiin waaqa isaa kadhatu karaalee miira gara laafinaatiinidha.

4.3.2.2 Kadhaa Yeroo Roobni Garmalee Cimee

Akkuma yeroo hongeen cimuun goginsi namaafi bineensota akkasumas, biqilootaafi qabeenya uumamaa biroo hinmiineef uummanni bahee waaqa araarfatu, cabbiifi roobni cimaan akka malee roobee yoo hawaasa yaaddesse hawaasni naannoo walga’uun guulaafi ayyaantuu qabatee akka roobni hinmalle hawaasa hinmiineef gara malkaafi tulluu deemuun waaqa isaanii kadhatu. Kadhaan isaaniis akkuma barama oofkaltii gaafachuun kadhaa garaa garaa erga taasisaniin booda akka armaan gadiitti waliin kadhatu.

X

Na’oofkalchaa!
Na’oofkalchaa!
Biyyi keenya nagaa haata’u
Bakkalchi bakkee haata’u
Bakkeen nagaa haata’u
Soree nuuf haaroobu
Rooba kee olnuufkaa’i
Yeroo eeguun gadi nuuf dhiisi !
Kan rooba keessa jibban nu haa’oolchu
Kan caama keessa jibban nu haa’oolchu
Maseenni haa deessu
Deessuun haa taadhomtu
Waaqni kallachaallee abbaan biyya kanaa;
Nagaa nuuf haakennu.

Y

Oofkalaa!
Oofkalaa!
Haata’u
Haata’u
Haata’u
Haaroobu
Haakaa’u
Nuuf haa dhiisu
Nu’haa oolchu
Haa’oolchu
Haadeessu
Haa taadhomtu
Nuuf haa kennu

*Alaa manaa sa'aa namaa nu haa'oofkalchu
Kun afaan maali?
Kun afaan maali?
Afaan waaqiin hoola bulaa!*

*Nuu haa oofkalchu
Afaan Waaq!
Afaan Waaq!
Amin!*

(Obbo Geetaachoo)

Akkuma kadhannaa kanarraa hubannu kadhannichi akka roobni garmalee roobee namaafi uumama biro hinmiineef kan taasifamedha. Fayyadamni afaanii kadhannaa kana keessatti calaqqisus fedhii isaatiin yeroo eegee akka roobuufi roobees akka saba isaa hinmiine kadhatu. Yeroo kadhatanis duumessi haabadu yookiin bokkaan haacaamu jedhanii hinkadhatan. Yeroo kee eegiitii safara keetiin nuuf roobi! jedhuun. Kun immoo fedhii waaqaatiin akka waanti hundinuu ta'uuf kadhannaa falaasamaan guutuu ta'e kanatti gargaaramu jechuudha. Kunis miira garaa laafinaan akka raawwatamu akeekudha. Gama birootiin kadhannaa isaanii keessatti "*Kan rooba keessa jibban nu haa'oolchu; kan caama keessa jibban nu haa'oolchu*" jechuun kadhachuunis hiika gadi fagoo qaba. Kunis gabaabumatti roobdee rooba garmaleen nun balleessiin; caamtees goginsaan nun miidhiin. Roobnis caamnis akka madaala keetti nuuf haata'u yaada jedhu ibsa.

4.3.3 Fayyadama Afaanii Haala Yeroo Bifa Weedduutiin Ibsuu keessatti

Kadhaa waaqaas ta'ee dhimmoota waaqeffannaadhaan walqabatan yeroofi haalota keessa jiraniin walqabsiisuun yoomessa weedduun ibsuun bal'inaan ardaa jilaa kana keessatti nimul'ata. Weedduun kunneenis bal'inaan dubartootaan kan weeddifaman yookiin weellifamanidha.

4.3.3.1 Yeroo Beelaa

Uummanii oromoo akkuma beekamu garaan waaqayyoo bal'adha; hanga waaqayyoo qabnutti beelaan hindhumnu jedhee amana. Kanaafis, akka tasaa beelli hin malle yoo itti dhufe bifa weedduutiin akkas jechuun waaqa isaanii kadhatu.

*Kottee sangootaa hoo kottee sangootaa hoo
Yaa waaqayyoo iyyeessakee hortee attam gootahoo
Uleen alaltuudhaa uleen alaltuudhaa
Sidaawwalee yaa mooticha aallee lubbuun marartuudha
Hirreensa kee yaa irreensakee (2)
Abeet izgoo jedha iyyeessi kee.*

Weedduun kunis dubartoota ardaa jilichaa irratti hirmaataniin kan weeddifamu yoo ta'u yeroo beelaa waaqayyo akka isaaniif birmatee beela sana keessaa isaan baasuuf akka faarfamu hubachuun ni danda'ama.

Weedduu armaan oliitiinis kan nu'uumes si'ii; nuti homaa hinqabnuu nutis kan keetii nu'uumtee nun gattuu beela kana keessaa nubaasi yaada jedhu weedduu bifa kadhaa qabuun waaqa isaaniitti himachuu agarsiisa. Kunis nuti iyyeessa keetii homaas hinqabnu, kan kadhannee irraa argannu sumaa, kan nuuf kennuu danda'us si'ii ati beela kana keessaa nubaasi jechuudha. Yaada kanarraas waaqni yoo kadhatan beelaafi gadadoo keessaa nama baasa jedhu jedhu ofkeessaa qaba.

4.3.3.2 Dogoggora Tasaa ooluuf Waaqayyo Kadhachuu

Namni kamiyyuu osoo hinbeekiin dogoggoree waan waaqa hingammachiisne hojjachuu yookan dubbachuu danda'a. Dogoggora isaanii tasa uumame kanaaf waaqa dhiifama yoo gaafatan akka armaan gadii jechuun kadhatu (faarfatu).

Ceekaa lattuu

Wallalaa namaari beekaa hin dabsuu

Kaloo gamaa yaa dheeda kormaa

Wallaalli hinoolu maalan mormaa

Nudhiisi malee.

Waaqa malee namni kamuu nidogoggora jedhamee waan amanamuuf osoon beekuu hinballeessuu yaa waaq isan dogoggoree osoo hinbeekiin balleesse immoo naaf dhiisi jechuun kadhachuu isaanii agarsiisa.

Weedduu kanarraa otoo beekanii dogoggoruun dhiifama hinqabu, Kanaafis osoon beekuu hinballeessuu, kanin osoo hinbeekiin balleesse naaf dhiisi yaada jedhu kan agarsiisu yoo ta'u, yaanni lammaffaan immoo namni lafa kanarra jiru dogoggoruu hin'oolu ati immoo nuuf dhiisi jechuudha. Kanarraas humni kan keetii, dhiifamas kan godhu si'i, ani humnaafi beekumsa hinqabuu ati naaf dhiisi jechuun dhiifama waaqa gaafachuu ibsa.

4.3.3.3 Jila Waggaarraa Akka Hin Hafne Ibsuuf

Oromoon waan waggaadhaan waaqeffatu irraa osoo nagaa qabuu hafuu hinfedhu. Kana ilaalchisuudhaanis akkas jechuun weeddisu.

Abaaboo yaa abaaboo daree

Maafan oolaa waggaa gooftaa yoon fayyaakoo ta'e

Weedduu armaan oliirraas kan hubannu kan waggaan nama ga'u waaqa waan ta'eef ayyaana waggaan dhufu irraa osoo fayyaa qabanii ooluun akka hinbarbaachisne nu hubachiisa.

Fayyadamni afaanii faaruu kana keessatti mul'atus yeroon isaa yeroo biraa ta'uusaa agarsiisa. Sababni' *abaaboo yaa abaaboo daree'* yoo jedhamu abaaboon akka biyya kanaatti kan daraaruufi faarfataamu yeroo birraa ta'uu isaati. '*Maafan oola waggaa gooftaa yoon fayyaakoo ta'e'*' kan jedhu immoo kabajan waaqaafqabu fayyaan jiraannaan waanti nadaangessu hinjiru jechuudha. kunis waaqaaf ulfina guddaa qabaachuu mul'isa.

4.3.3.4 Kadhannaa Yeroo Dheeraa Waaqayyoo Dhaabatanii Kadhachuu Agarsiisuf

Namni kamiyyuu rakkoo addaa irra ga'eef gara waaqayyootti dhaabatee yookiin jilbeeffatee dhiyeffata. Yeroo dheeraaf dhaabatanii waaqayyo kadhachuu isaaniis akkas jechuun ibsu.

Hoomii faaqqee

Sikadheera gooftaa qoomii dhaaphee

Weedduun armaan oliis kan nu hubaciisu namni rakkoo isa mudhateef yookiin waan barbaadu argachuuf yeroo deeraa waaqa isaatti akka iyyaa ture ta'uu isaa agarra.

Waaqa kadhataniitu irraa argatu waan ta'eef yeroo dheeraaf yoo kadhatan deebii kadhannaa ofii argachuutu abdatama. Kanaafis, faaruu kanarraa kadhannaan gaggeeffamee waan jiruuf abdiidhaan deebii waaqarraa eeggachuutu mul'ata. Qoomii dhaaphee yaanni jedhu oljedhanii dhaabachuu osoo hintaane, kadhannaa yeroo dheeraa gochuu agarsiisa.

4.3.3.5 Humni Waaqayyoo Iddoo Hunda Akka Gahu Agarsiisuuf

Waaqni waan hundaa kan danda'uufi kan oogganu ta'uusaa akkasumas, iddoo hundatti akka kabajamuu qabuufi ayyaanni isaa akka baay'atu oromoon duudhaa isaa keessatti nibeeka. Humni waaqayyoo iddoo hunda akka gahu ibsuuf akkas jedhu.

Teepha yaa dachaasaa dacha (2)

Gooftaa yaa dachaasaa maccaa

Kee wareen tulluu naanna'e/qaari'e

Weedduun kun immoo ulfinni waaqayyoo nama kam birayyuu gahee kan to'atu akkasumas, waree waaqaa daangaan lafaa akka hindaangessineefi namni ulfinasaa arge hunduu wareesaa akka daangaa ceesisu ta'uusaa hubanna.

Waaqni guddaadha; oogganaa nama maraati. Laftiifi samiin isa hindaangessu gamins gamannis kan isaati yaadni jedhus fayyadama afaanii weedduu kanaati. Fkn, 'Dachaasaa maccaa' jechuun sabni hunduu humna isaa jala jiraachuu kan mul'isu yoo ta'u, 'Kee wareen tulluu naanna'e/qaari'e' kan jedhu immoo gochaan kee lafa hundaa ga'e jechuudha. Kanaafuu guddinaafi aangoon waaqaa kan lafaafi sabaan hindaangeffamne ta'uu agarsiisa jechuudha.

4.3.3.6 Waaqayyo Dadhabbiifi Kadhaa Namaaf Dhaga'uu Isaa Agarsiisuuf

Waaqayyo nama amanee kadhateef waan barbaadan guutuufii akka danda'us uummanni naannoo kanaa akka armaan gadii jechuun faarsu.

Hidda caffee keessaa yaa maramaa

Atoo wilee baafataa yaa namana

Erga wilee baastee sin amana

Homaa hin hoonee jabbileen homaa hin hoonee

Ittiin bullaan rabbi maal namaa hin goonee.

Waaqni kana naaf godha jedhanii qulqullummaan amannan akkasumas, kadhannaan waan kadhatan sana akka namaaf godhuu danda'u weedduun armaan olii kun nu hubachiisa jechuudha.

Weedduun armaan olii kun waaqni itti amanaan ykn itti of kenninaan waan barbaadan namaaf guutuu akka danda'u agarsiisa. 'Atoo wilee baafataa yaa namana; Erga wilee

baastee sin amana 'waraabbiin jedhu kunis waaqni isatti himattee isa wajjiin walii gallaan waan isatti himatan namaaf akka guutu agarsiisa. *'Ittiin bullaan rabbi maal namaa hin goonee* 'waraabbiin jedhus waaqatti of kennanii jiraannaan kennaan waaqaa guutuu akka ta'e mul'isa.

4.3.3.7 Gara Kuteenyaan Nyaapha Ofiirratti Ka'uun Ijifatanii Galuu Agarsiisuuf

Oromoon waan hamaa namaaf hinyaadu; waan hamaas naaf godhi jedhee waaqa isaa hinkadhatu; waan nagaa hormaafis, firaafis hawwa. Haata'u malee, yeroo namni dabaan itti dhufee namaafi qabeenya isaa miidhe waaqa isaa akkas jechuun faarsa.

Aleelee aleeluu gaafa roobii
Ajjeesuu gaafa tsoomii
Eenyu abban nyaatu gaafa foonii
Assalamalee kuu daarii lagaa
Yeroon keenya geessee maalin rafaa

Kun immoo diinni ofii yoo nama miite ittiin wal jajjabeessee ofirraa deebisuuf kan weeddifamu ta'usaa walalicharraa agarra. Gama biroon yoo diinni fira ykn lammii keerratti ka'e teessee kan gammadu osoo hintaane kaatee ofirraa ittisuufi faccisuu qabda yaada jedhu qaba.fkn, *'Eenyu abban nyaatu gaafa foonii'* Gaafa foonii, kan jedhu dubbii qoolaa yoo ta'u yeroo xiiqqi ykn giitii jechuudha.

4.3.3.8 Waaqni Waan Hamaa Akka Isaan Irraa Kaasu Agarsiisuudhaaf

Waaqni waan gaarii malee waanti hamaan akka uumama isaatti dhufu hinfedhu. Kanaafis hawaasni naannichaa waantihamaan humna waaqayyoo dura dhaabachuu akka hindandeenye ibsuuf akkas jedhuun weeddisu.

Iyyooleehoo yaabbadheen geeshee muraa
Gooftaa keenyaa hunkuraa akka baaburaa
Toshaa muraa fuudhikaa karaa duraa
Siin maaltu siqaxxaamuraa

Weedduu kanarraa akka hubachuu dandeenyutti waanti kamillee humna waaqayyoo fuuldura dhaabachuu akka hindandeenyeefi humni kamillee akka isa hinginne akkasumas, waan uummata isaa miidhu isaan irraa kaasuu akka danda'u ibsuuf kan faarfamu yookiin weeddifamu ta'uu isaati. Akkasumas, humni waaqaa kan nama balleessu balleessuuf aangoo guddaa akka qabutu mul'ata. Fkn, *'Toshaa muraa fuudhikaa karaa*

duraa, Siin maaltu siqaxxaamuraa’ jechuun kan dadhabne situ danda’aa humna kee bira kan darbee deemuu danda’u hinjiru yaada jedhu qaba.

4.3.3.9 Eenyullee Waaqaaf Bitamuu Akka Danda’u Agarsiisuuf

Humni waaqayyoo humna waan hundaa gararraa jirudha, jechuun amana waaqeffataan oromoo. Kan waaqayyoon bulu hundi waaqayyoof akka sagaduufi namni kamillee waaqayyoof akka bitamu agarsiisuuf akkas jechuun weeddisu.

Ashawaarraa deema miillilee

Gad jedhee siwaammatee

Ol jedhee salamfatee

Darbe diinnillee

Akka siin jedhee milishaanillee

Si harkaa hin bahiin yaa gooftaakoo miliqaanille

Kunis kan nu hubachiisu namni kamiyyuu sooressa, iyyeessa, beekaa, wallaalaa, cimaafi dadhabaa osoo hin jedhiin waaqa fuulduratti namni kamuu tokko akka ta’eefi waaqaan ala beekaafi cimaan kamillee akka hinjirre mul’isa. Kanaafis hammam yoo cimellee yookiin hammam yoo beekumsa qabaatellee waaqaaf gadi jechuu akka qabu nu agarsiisa jechuudha. Gama birootiin kan siin mormullee yoo jiraatu guddinafi waan hunumaa gararraa akka jirtu nibeeka waan ta’eef gaafa rakkinaa sikadhateetu oole yaada jedhus nimul’isa. Fkn, ‘*Gad jedhee siwaammatee, oljedhee salamfatee, darbe diinnillee*’ yaadni jedhu kanuma utuba. H aaluma walfakkaatuun, ‘*Akka siin jedhee milishaanillee, si harkaa hin bahiin yaa gooftaakoo miliqaanille*’ yaanni jedhu immoo hundumtuu ulfina keetiif gadi jedhee haabulu malee kan siin mormuu barbaadu hundumaa to’adhu yaada jedhu ibsa.

4.3.3.10 Bara Waaqni Namaaf Birmate Waanti Hundi Akka Danda’amu Mul’isuuf

Araarri waaqa nama bira ga’uuf turuu danda’a. Haata’u malee, gaafa waaqni jedhe waanti hunduu akka danda’amu ibsuuf akkas jechuun weeddisu.

Bara gadaa gooftaa kootii

Cekaanillee hin daraaree

Deegaanillee hinbadhaadhee

Maseennillee ilma deessee

Deessuunillee hintaadhomte

Walaloo weedduu armaan oliirraas waanti hubannu waaqayyoof waanti hunduu akka danda'amuufi balbala barbaade banuun karaa hundumaa nama eebbisuu yookiin badhaasuu akka danda'udha. Waaqni namaaf goonaan waan guutuun ykn karaa hundaa nama eebbisuufi badhaasuu akka danda'u agarsiisa. Akkasumas, waaqni namaaf araaramnaan waanti dur ta'ee hinbeekne akka ta'uu danda'u agarsiisa. *'Ceekaanillee hin daraaree; maseennillee ilma deessee'* waraabbiin jedhu kan dura osoo namaaf hinguutiin jiran gaafa waaqni nama yaadatu akka guutuu danda'an kan agarsiisu yoo ta'u, *'Deegaanillee hinbadhaadhee; deessuunillee hintaadhomte'* yaanni jedhu immoo eebbi waaqaa nama qaqqabnaan kan duraa irratti dachaa dachaadhaan akka namaaf guutu agarsiisa.

4.3.3.11 Eenyullee Waaqaan Qoosuu Akka Hinqabne Agarsiisuuf

Waaqayyo guddinaafi gochaa isaatiif nama biratti jajamuufi kabajamuu qaba malee ittiin qoosuun waangaarii akka hintaane waaqeffataan oromoo ni'amana. Kanaafis nama waaqayyotti qoosuuf akkas jechuun ergaadabarsuuf.

*Ilmoo hoolaa haati ilmoon lama
Waaqaan morkortee maal xinnoon namaa
Ashangee gubbaan aduudha (2)
Ammallee sirraa hingallee yaa quufaa*

Waan sirraa galuu dideef safuudha.

Weedduun kunis kan nu hubachiisu waaqaan qoosuun yookiin waaqaan mormuun cubbuu akka ta'eefi namni kamillee osoo waaqaan hin qoosiin yookiin waan hojii waaqaan mormu osoo hindalagiin jiraachuu akka qabu nu hubachiisa. Sababni isaa hojiin waaqaa ni safeeffama malee ittiin qoosuun barbaachisaa akka hintaane agarsiisa. Gama birootiin nama waaqa ulfeessuufi kabajutu nama guddaadha malee namni waaqaafi hojii isaa falmu guddina akka hinqabnes waraabbii kanarraa ni hubanna jechuudha. *'Waaqaan morkortee maal xinnoon namaa'* jechuunis nama salphattuutu waaqaan morka yaada jedhu agarsiisa. Walumaagalatti hojii waaqaa aja'ibsiifachuun gadi jedhanii itti jiraachuun gaarummaafi guddina yoo agarsiisu waaqaafi hojii isaa ceepha'uufi falmuun qaaniifi safuu guddaa hawaasa waaqeffataa biratti akka ta'e hubanna jechuudha.

4.3.3.12 Kadhaa Bunaarratti

Oromoon yeroo hunda ganama ganama mana isaatti buna dhaabuun waaqa kadhatee maatii qe'ee isaaf waaqatti dabarsee kenna. Akkuma kanaa AJGK keessattis hawaasni achi jiraatu osoo tajaajila hawaasaatti hinba'ii guyyaa Sanbataafi Kamisaa yeroo hunda bunnii danfuun waaqayyo ni kadhatama. Buna sanas marsaa afuriif dhaabu. Kadhaan bunaas akka armaan gadiin kadhatama. Dubartiin buna dhaabde buna jabaa yeroo jettu; Angafti bakkichaa immoo akkas jechuun eebbisa.

*Bunni jabaa miti rabbi situ jabaa
Kallachaaee situ jabaa
Gooftaa biyya kanaa situ jabaa
Ayyaana haadhakoo ayyaana abbaakoo situ jabaa
Abdaarii summuruu situ jabaa
Biyya nagaan hoolchi
Sa'a nagaan oolchi
Namaa nagaan oolchi
Keessa nagaan nuhoolchi.
Amaan addaan nu hoolchi.*

Jechuun kadhatanii bunicha erga dhuganii tajaajila isaaniitti bahu. Kadhaa bunaa kanarraas waanti hubannu bunnii ganama waan danfuuf buna isaaniirratti milkii biyyaaf isaaniitiif, maatii isaaniitiif akkasumas, ofii isaaniitiif kadhachuun gara maayii isaaniitti akka seenanidha. Gama biraatiin, bunnii nagaadha jedhamee waan amanamuuf akka nagaafi milkii isaaniif kennuuf kadhatu. Kana jechuun, buna kadhatu osoo hintaane waaqa isaanii bunarratti kadhatu. "Bunni jabaa miti; rabbi situ jabaadha." jechuunis kanuma mul'isa. Kadhannicharrattis gulantaa jalqabaatiin jechoota guddinaafi jabina waaqaa ibsu fayyadamuun erga kadhataniin booda kennaa isaa irraa barbaadan immoo gara dhumaatti tarreessuufin isaanii immoo waan hundaa gochuuf aboo qabdaatii waan sikadhanne kana nuuf guuti jechuu agarsiisa.

4.3.4 Dubbii Qoolaafi jechamoota Kallachaalleen Walqabatu

Jireenya hawaasummaa uummata naannoo ardaa jilaa kanaatti maqaan kallachaallee kabaja guddaa qaba. Akka argan hindhahan ittiin walmaganu akkasumas walakeekkachiisu. Maqaan kallachaalle jedhu kabajamaadha. Sodaafi kabaja guddaa

hawaasni waaqeffataas ta'ee Kanneen biroo kennuun beekama.Kanaaf waanti kallachaalleen maqaa dhahame akkuma maqaa waaqaa safeeffatama jechuudha.

Diirrikoo dirra kallachaati.
Kallachaalleen simagane!
Kallachi sifaana haagalu!
Kallachaalle si'aaqabu!
Akkan ani si'arge kallachaalle si hin'argiin!
Baga kallachaalle siif dhaga'e!
Kallachaalle haabeeku!
Dhugaan kan waaqaati.
Dhugaan ilma rabbiiti.

Akkuma himoota armaan oliirraa arginu waaqeffattoonni warra kallachaallee jiruufi jireenya isaanii keessatti maqaa kana akka argan hindhahan.Yoo akka qoosaatti fayyadaman dhiibbaa nurra gaha jedhanii waan yaadaniifi. Fkn. *Kallachaalleen simagane!* Jennaan namni tokko waan raawwachuu malu niraawwata.Sababni isaa maqaa kallachaallee bira hindarban akka safeeffannaa naannoo sanaatti.

Yaanni biroon waraabbii sarara itti aanu bakka bu'u, lola cimaa keessattillee haata'uutii namni harka kenne ykn dheense tokko, *Diirrikoo dirra kallachaati!* jennaan qalbiisaa sassaabbateetu dhiisa malee nama sana hinrukutu. Nama sana rukute jechuun akka waan kallacha rukuteetti ilaalama waan ta'eef jechuudha.Kanaaf maqaan kun waaqeffataa naannoo sanaa birattis ta'ee hawaasa naannoo keessatti bal'inaan kan beekamuufi dhimma itti bahamudha.

Gama birootiin *Kallachi sifaana haagalu* jedhees yoo namni dhugaa qabu tokko namatti waame gaarii miti. Kanaaf dafee dhugaa kennee haraarfachuu qaba.Garuu sobaan lafaa ka'anii ykn namuma jibbaniif yoo namatti waaman dhugaa malee nama hinga'u jechuudha.

Haaluma walfakkaatuun,'*Akkan ani si'arge kallachaalle si hin'argiin!*'jechuun yoo haasa'ame,hawaasa naannoo sanaa biratti namni akkas jedhameen sun nama osoo inni waan yaraa hojjatuu itti dhufan kan ibsu yoo ta'u,ani homaa sin godhuu,garuu waan yaraa waan hojjataa jirtuuf kallachaallee si'arginaan sitti dheekkama yaada jedhu bakka bu'a.Fayyadama afaanii akkan an si'arge kallachi si'hinargiin jedhu kun walumaagalatti dheekkamsa of keessaa qaba jechuudha.

Kanaafuu jechoonni armaan olii akkuma walii galaatti ulfina kallachaallee agarsiisuuf kan oolanidha.

4.3.5 Nagaa Wal Gaafachuu Keessatti Jajannaa Waaqaa Mul'isuuf

Waaqeffattoonni ardaa jilaa kana keessatti argaman yeroo nagaa walgaafatan akkuma hawaasa oromoo naannoo biroo nagaa walgaafannaa isaanii guyyuu keessatti nagaan buluu, ooluufi jiraatanii yoona ga'uu isaaniif nagaan isaanii waaqa isaanii akka ta'e ibsuuf himoota armaan gadiitti bal'inaan fayyadamu.

X

Akkam jirtu? /fayyaa keessanii?

Y

Nagaadha, gooftaa haagalatu.

Nagaa galata Waaqaa.

Nagaa galata Rabbii.

Jirra amma rabbi kenne.

Galanni isaa hinbadiin.

Jirra, isaa galatu.

Nagaadha, gooftaa kootti haa tolu.

Achumaa as dhuftedhaan uummanni Oromoo jiruufi jireenya hawaasummaa isaan keessatti maqaan waaqaa afaanii isa hinbu'u. Yoo waa haasa'an, yoo hojjatan, akkasumas jiruu isaanii guyyuu keessatti yoo waaq jedhe, jechuun waaqarra abdii keewwatu. Akkasumas, waanta argataniif immoo galata isaa himu. Karaa ittiin oolmaa waaqaa jajatan keessaa tokko nagaa walgaafannaa isaanii keessatti. Nagaa galata waaqaa, nagaa galata gooftaa, nagaa galata rabbi jechuun waaqa isaaniif galata galchu. Nagaa kan isaaniif kennee asiin isaan gahe waaqa isaanii waan ta'eef ittiin abbaa nagaa isaanii jajatu. Kunis nagaan kan waaqaa ta'uufi waaqa nagaa isaaniif kenne immoo jajachuu agarsiisa. Haasawaa kanarraas akka waliigalaatti waanti hubannu fayyadama afaanii keessatti qabiyyee nagaa gaafachuu jala galuun yoo ilaallu, waraabbiin armaan oliis gabaabumatti nagaan waaqa biraa akka argamuufi waaqa nagaa kenneef immoo galanni akka ta'u mul'isa.

4.4 Cuunfaa Boqonnichaa

Kaayyoon qo'annaa kanaa inni guddaan haala waaqeffannaafi fayyadama afaanii warra kallachaallee qaaccessuu yoo ta'u, qorannoo kanaan walqabsiisuun kaayyoo qabatee ka'e bu'uura godhachuudhaan qorannoo qoratichi adeemsiseen ragaalee funaannate

qaaccessuun dhiheessee jira.Ragaaleen qaacceffamanis jecha qofaan hiikamuun kan dhihaatanidha.Sababni isaas qoratichi gosa qorannoo akkamtaa fayyadamuun waan qorannoo isaa gaggeesseefidha.

Qorannoo gaggeeffameenis kaayyoofi gaaffii qorannichaa jiddugaleessa godhachuudhaan daawwannaa fayyadamuudhaan waraabbii taasifameen ragaaleen funaanaman naamusa mala qorannichaa eeguun xiinxalamanii jiru.Kunis kan raawwatame mata duree garaa garaa jalatti haala walfakkeenyaafi walitti dhufeenya isaaniitiin qoqqooduunidha. Qorannichis akka waliigalaatti haala Sirna waaqeffannaafi fayyadama afaanii gama amantii waaqeffannaa warra kallachaalleen mul'atu irratti waan xiyyeeffatuuf tooruma kana gadi fageenyaan ibsuurrati fuulleffachuun qaaccessiifi hiikni qorannichaa dhihaatee jira.Mata dureen gurguddaanis haala walhammachuu danda'aniin walitti fiduun mata duree xixiqqaa of jalatti yoo qabatan haala kaayyoofi walitti dhufeenya isaaniitiin hiikamanii jiru.

Qaaccessa ragaalee dhihaate kana keessatti qorataan haala lamaan xiinxala dhiheessee jira.Inni duraa adeemsa sirna waaqeffannaa ardaa jilichaa ibsaa kan deemu yoo ta'u inni lammaffaan fayyadama afaanii adeemsicha hordofan haalaan qaaccessuun kaa'ee jira. Qaaccessa gaggeeffameenis ardaan jilichaa gama fayyadama afaaniinis ta'ee duudhaalee waaqeffannaan daran kan badhaadhe waan ta'eef dhimmoonni kaayyoo qorannichaa gabbisaniifi barbaachisoo ta'an bira ga'amanii jiru.

BOQONNAA SHAN: GOOLABAAFI YAADA FURMAATAA

5.1. Goolaba

Qorannoon kun haala Qaaccessa sirna waaqeffannaafi fayyadama afaanii hordoftootta amantii waaqeffannoo warra Kallachaallee kan godina Shawaa Lixaa aanaa Daannootti argamu irratti kan adeemsifame yoo ta'u, qorannoo kana gaggeessuuf waanti na kakaase ardaan jilaa kun amantii waaqeffannaa oromoo haala duudhaalee isaa hundaa guuteen aadaa hawaasaan dabaalamee gaggeeffamaa osoo jiruu hanga ammaa osoo hin qoratamiin, hinbarreeffamiin, akkasumas, uwwisa miidiyaalee garaa garaa osoo hin argatiin waan jiruuf aadaafi amantaa kana dhaloota itti aanutti ceesisuufi hordoftootta amantichaas jajjabeessuuf qoratamuun isaa waan na amansiiseefi. Gama birootiin amantii waaqeffannaa oromoo keessatti haala fayyadama afaanii ilaalchisuun qorannoon gaggeeffame waan haalaan hinjirreef qorannoon kun qaawaa sanallee hanga tokko cufuu dandeessi kan jedhudha. Kanumarraa ka'uudhaan gaaffiiwwan qorannoo dhimma Sirna waaqeffannaafi fayyadama afaaniin walqabatan haala kaayyoo qorannichaatiin wal utubeen qopheessuun qorannichi kan adeemsifamedha.

Qorannoo kana adeemsisuuf malleen qorannoo jiran keessaa kan kaayyoofi gaaffii qorannichaa waliin adeemu mala qorannoo akkamtaatti dhimma bahamee jira. Sababnin filatameefis, qorannichi dhimma hawaasummaa bu'uureeffachuun waan gaggeeffameef fuulleffannaan isaa caalatti qorannoo kanaan deeggarama. Mala qorannichaa waliin kan deemuufi kaayyoo qorannichaa milkeessa jedhamee yaadame meeshaalee funaansa ragaalee keessaa waraabbiitti gargaaramuun qorannichi kan adeemsifame yoo ta'u, namoonni digdamii saddeet (28) akka madda odeeffannootti fudhatamuun ragaaleen qorannichaa irraa funaanamee jira. Malli iddatteessuu qoratichi fayyadames mala iddatteessuu mit- carraa keessaa tokko yoo ta'u, innis mala akkayyoo (purposive sumpling) dha. Sababni qoratichi mala kana fayyadameefis waa'ee duudhaalee amantii oromoofi haala fayyadama afaanii nama hunda miti kan beeku. Qoratichi immoo milkaa'ina qorannoo isaatiif namoota dhimma kana irratti beekumsa gahaa qaban barbaadee ragaalee quubsaa funaannachuu waan qabuufi. Haalli funaansa ragaalee mala qorannoo dirree bu'uureffatedha. Sababni isaa qoratichi bakka ardaa jilaa sanatti deddeebi'uun ragaa isaa waan funaannateef. Gama biroon mala qorannoo ibsaa

bu'uureffachuun ragaaleen kan xiinxalaman yoo ta'u ragaaleen argaman martinuu jechaan kan hiikamanidha.

Haala kaayyoofi gaaffii qorannichaa bu'uura godhataniin oddeeffannoon kallattii garaa garaan funaanaman boqonnaa afur keessatti kan xiinxalamanidha. Boqonnicha keessattis ragaaleen funaanaman mata duree garaa garaa jala galuun haala walitti dhihaataniin kan hiikaman yoo ta'u, mata dureen barbaachisoon jiran hundi gadi fageenyaan qaaceffamanii dhihaataniiru. Xiinxalichaanis ciminaan jiranis ta'ee dhimmoonni xiyyeeffannoodhaan gara fuulduraatti itti yaadamuu qaban adda baafamanii boqonnaa shanaffaa kana keessatti akka eeramaniif haala mijeessee jira. Walumaagalatti, qoratichi hojii qo'annoo isaa gadi fageenyaan erga gaggeesseen booda yaada goolaba qorannichaa cuunfuudhaan gabaabsee akka armaan gadiitti kaahee jira.

- ❖ Adeemsi waaqeffannaa warra kallachaallee sirnoota waaqeffannaa hunda guutuudhaan haala qindoominaafi duraaduuba sirnichaa guuteen kan adeemsifamuufi bifa ofitti nama hawwatuun kan raawwatamudha.
- ❖ Sirni waaqeffannaa warra Kallachaallee duudhaaleefi beekumsa hedduun kan guutame yoo ta'u, waanti achitti raawwatamu marti safuufi safeeffannaa uummatichaa haalaan kan eeganiifi sodaa waaqaan guutamuun kan raawwatamanidha.
- ❖ Sirna waaqeffannaa warra Kallachaallee keessatti fayyadamni afaanii ta'insoota adeemsa waaqeffannaa duukaa bifa eebbaan, faaruun, weedduun, sagadaan, foollee akkasumas, kanneen biroo keessatti bifa dubbii qoolaatiin, jechamaan, himootaan akkasumas, kallattiilee birootiin bal'inaan kan ibsamudha.
- ❖ Adeemsa raawwii waaqeffannaa warra Kallachaallee kana keessatti fayyadamni afaanii irra caalaatti dhimmootaafi ta'insaalee hunda keessatti galateeffannaa, guddina, jajannaa, arjooma, leellisaaifi jaalala waaqaa kan ibsanidha.
- ❖ Adeemsa ayyaaneffannaa warra Kallachaallee waggaan kabajamu (Ayyaana Keelloo) keessatti raawwiin raawwatamu hundi duraa duubummaa isaa eegee afaaniifi gochaan walcinaa kan raawwatudha. Adeemsa raawwii hunda keessattis waanti gochaan ta'u marti fayyadama afaaniin kan gargar hinbaane yoo ta'u Kunis, jalqabaa eegalee sirna isaa eeguudhaan hanga dhumaatti kan raawwatudha.

- ❖ Waaqeffattoonni amantaa waaqeffannaa naannoo ardaa jilaa kanaa akkuma uummata Oromoo naannoo biroo waaqaaf safuufi safeeffannaa guddaa qabu, Waantonni ardaa jilaa kana keessatti ta'an martinuu sodaa waaqatiin taasifamu. Maqaan waaqaa kabajamaadha. Kabaja waaqaaf qaban ibsuufis afaanitti fayyadamuudhaan kallattii garaa garaatiin ibsu.

5.2. Yaada Furmaataa

Qorannoon Kun sirna waaqeffannaafi fayyadama afaanii warra kallachaallee qaaccessuu irratti xiyyeeffachuun kan gaggeeffame yoo ta'u, qorannoo gaggeeffameen yaada furmaataa barbaachisoo ta'an qorataan haala xiinxallii qorannoo isaa irratti hunda'ee qabxiiwwan ijoo armaan gadii eeree jira

1. Aadaa gabbataafi beekumsa gadi fagoo qabu kana akka hindagatamneef manguddoon ijoollee isaanii haalaan dhaalchisuu (barsiisuu) qabu; Dargaggoon duubaan dhufanis aadaan isaanii akka dhaloota itti aanutti lufuuf hubannoofi kaka'umsaan abbootii isaaniirraa barachuu qabu.
2. Amantiin waqeffannaa ganamaa kun yeroo dheeraaf kunufamee dhaloota har'aa bira gahee jiru kun uummata aanaa Daannoo biratti gama fayyadama afaaniitiin akkasumas, roga garaa garaatiin bal'inaan abbootiifi hawaasa keessa haa jiraatu malee barreeffamaan waan hinjirreef waraabamee ykn barreeffamee bifa kitaabaatiin osoo kahamee beekumsi jabaan Kan irraa argamudha.
3. Gama fayyadama afaanii qofaan osoo hintaane aadaan gabbataan ardaa jilaa kana waan jiruuf roga hundaan osoo qorannoon irratti gaggeeffamee gaarii ta'a.
4. Bakki waaqeffannaan kun itti adeemsifamu maqaa duuwwaadhaaf ardaawwan jilaa jalatti haa moggaafamu malee daran jajjabeessuuf deeggarsa ogummaafi uwwisa midiyaalee osoo argatee irratti hojjatamee gaarii ta'a.
5. Ardaa jilaa kana keessa aadaa Oromootiin dabaalamee seenaafi afoolli Oromoo osoo hinmakamiin cunqaawee heddumminaan waan jiruuf waraabamee ykn barreeffamee bifa kitaabaatiin osoo kahamee beekumsi jabaan Kan irraa argamudha.
6. Hawaasni aanaa Daannoo ardaa jilaa kana haala gaariin kununsanii dhaloota har'aan gahanii jiru. Ammallee amantaafi aadaan isaanii bareedaan kun akka hindagatamneef kan duraa caala kununsaan eeganii osoo tursiisanii gaariidha.

WABIILEE

- Abeetuu Guddataa.(2016).Xiinxala Haasbarruu Meeshaalee Ayyaana Warra Giiftii Elemoo.Yuunivarsiitii Finfinnee: Kan hinmaxxanfamne.
- Addunyaa Barkeessaa. (2012).*Natoo*: Yaadrimee caasluga Afaan Oromoo. Finfinnee: Mega printing press.
- _____. (2011). *Akkamtaa*: Qorannoo Hujoo Afaan Oromoo keessatti. Finfinnee: Mega printing press.
- Alamayo Haile, Boshi Gonfa, Daniel Deressa, Senbeto Busha& Umer Nure. (1996). History Of The Oromo To The Sixteenth Century.(2nd ed.) Finfinnee: Oromia Culture&Tourism Bureau.
- Davis,A.(2007).An *Introduction to Applied Linguistics From Practice to Theory*.Edinburg: Edinburg University press. Second Edition.
- Asafa Jalata. (2010). *Oromo Peoplehood*: Historical and Cultural Overview. University of Tennessee - Knoxville,
- Asafaa Tafarraa. (2009).*Eela*: Seenaa Oguma Oromo.Finfinnee:Far-East trading PLC.
- Ayyalaa Ejeree. (2016).Dhaabbata Raadiyoofi Televizniinii Oromiyaa: Qophii Anaa dhufuu.
- Badhaasaa Gabbisaa. (2015).’Siifsiin.Sirna Gadaa Oromoo’, jil.2ffaa.Centeral printing press plc.
- Cothari, C.R.(2004). *Research Methodology*: Methods and Techniques.University of Rajathan: New age international publications.
- Dastaa Dassaaleny. (2009).*Bu’uura Qorannoo*.Addis Ababa:Mana Maxxansaa Boolee.
- Dereje Hiney.(2012). *History of Oromo Social Organization*: Gadaa Grades Based Roles and Responsibilities.Wallagga University, Nekemte: Ethiopia.
- Dirribii Damusee.(2012).*Ilaalcha Oromoo*:Barroo Aadaa, Seenaaifi Amantaa Oromoo.Finfinnee:Finfinne printing and publishing S.C.
- _____.(2014).*Seenaa Eenyummaa Oromoo*:Finfinnee:Finfinne printing and publishing S.C.
- Gamtaa Oromoo.(2012). Sirna Gadaa Oromoo.
- Gumii Waageffannaa Oromoo Norway.(6411).*Yaayyaa*: Amantiifi Eenyummaa.

- Hancock Beverley. (1998). *Trent Focus for Research and Development in Primary Health Care: An Introduction to Qualitative Research*. University of Nottingham.
- Jeylan W. Hussein. (2005). *The Functions of African oral arts: The Arsi-Oromo oral arts in focus*. Faculty of Education, Haromaya University.
- John W. Creswell. (2003). *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*. Lincoln: SAGE Publications. Second edition.
- Junnifer Mason. (2002). *Qualitative Researching*. London: SAGE Publications. 2nd edition.
- Leellisaa Aadaa. (6413). *Kudhaama Seenaa: Seenaa, Eenyummaa Aadaa Amantiifi Duudhaa*. Finfinnee: ELLENI P.P. PLC
- Misgaanuu Gulummaa. (2011). *Dilbii: Bu'uura Afoolaa, Ogafaaniifi Afwalaloo*. Finfinnee.
- Mohammed Hasan. (2009). *Exploring New political alternatives for the oromo in Ethiopia: Report from oromo work shop and its after effects*. CMI
- Okpewho, L. (1992). *African Oral Literature: Back ground, character and Continuty*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Qorichee Gaarummaa. (2016). *Qaaccessa Qabiyyee, Unkaafi Fayyadama Afaanii Faarsaa Waaqaa Kitaaba "Galata Waaqayyoo" Keessatti*. Yuunivarsiitii Finfinnee: Kan hinmaxxanfamne
- Ranjit Kumar. (2011). *Research Methodology: a step-by-step guide for beginners*. London: SAGE Publications Ltd. 3rd edition.
- Robert.k. Yin. (2011). *Qualitative Research from start to finish*. Newyork: London, Guilford press.
- Sisaay Rattaa. (2015). *'Siifsiin: jechamoota', jil. 2ffaa*. Finfinnee: Central printing press plc.
- Taakkalaa Guutaa. (2016). *Xiinxala Qabiyyee Eebba Oromoo Godina Arsii Lixaa Aanaa Shaashammannee Keessatti*. Yuunivarsiitii Finfinnee: Kan hinmaxxanfamne.
- Thompson. (1996). *Oxford Students Dictionary*. Canada: Oxford University Press.
- Ronald Wardhaugh. (2006). *An Introduction To Sociolinguistics*. (5th Ed.). UK: Blackwell Publishing.
- WDAO. (2006). *Daaniyaa: Finfinnee, Oromiyaa*. Commercial Printing Enterprise.

DABALEE A

DAAWWANNAA

YUUNIVARSIITII FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMAAFI QORANNOO AFAANII MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUU, FOOKLOORIIFI GAZEXEESSUMMAA CHEEKLIISTII DAAWWANNAA QORANNOO GAGGEESSUUF QOPHAA'E.

Kayyoon guddaan qo'annoo kanaa haala itti fayyadama afaanii waaqeffattoota amantii waaqeffannaa oromoo gimbii warra kallachaallee ilaaluudha. Adeemsa funaansa ragaalee qo'ataan kun dhimma itti bahe keessaa tokko daawwannaa yoo ta'u, daawwannaa kana gaggeessuuf qo'atichi cheek- liistii gabatee armaan gadiitti dhimma bahee jira.

T/1	Adeemsa raawwii duraa duubaan	Gosaafi itti fayyadama afaanii	Eenyutu irratti hirmaata?	Yaada biroo
1	1.1.Haalaawwan dursa raawwatamaniifi ta'insootni mul'atan maalfakkaatu? 1.2.Maal jechuun waaqeffannaa eegalu? 1.3.Sanaan booda hoo maaltu itti fufa?			
2	2.1.Haalonni yeroo waaqeffannaa mul'ataniifi dhimmoonni afaanii maalfakkaata? 2.2.Yeroo waaqa kadhatan maal jechuun kadhatu? 2.3.yeroo galata galchan hoo maal jedhu? 2.4.Eebbi,faaruun,jechamoonni,jechoonni addaa naannoo kanatti calaqqisan ni mul'atuu?			
3	3.1.Haala waaqeffannaa walii galaafi ta'insootni akka waliigalaatti afaaniin walqabatan Maal fakkaatu? 3.2.waaqeffannaa taasifamu keessatti gochaaleen biroo afaaniin walqabatan ni jiruu? 3.3.Itti fayyadamni afaanii caalatti maal ibsuurratti xiyyeeffata?			
4	4.1.Itti fayyadamni afaanii isaan dimma itti bahan hawaasa naannoorraan dhiibbaa gahaa? 4.2.Loogni naannoo haala addaan ni calaqqisaa? Maal keessatti?			

DABALEE B

Gabatee maqaafi odeeffannoo odeefkennitootaa agarsiisu

T/L	Maqaa odef.Kennitootaa	Gahee Hojii	Umurii	Sad.barn ootaa	Hojii	Yaada
1	Ob. Ayyalaa Barsiisaa	Miseensa	45	6	Q/bulaa	
2	Ob. Ayyalaa Injiguu	“	62	4	“	
3	ob. Ayyalaa Magarsaa	“	58	-	“	
4	Ob.Baqqalaa Damisee	“	61	-	“	
5	Ob.Barsiisaa Dhinsaa	Luba	63	5	“	
6	Ob. Camadaa Gammachuu	Miseensa	82	-	“	
7	Ob. Dabaree Magarsaa	“	67	-	“	
8	Ob.Dirribaa Likkii	“	65	2	“	
9	Ob.Dhaabasaa Nagarii	“	48	-	“	
10	Ad.Disoo Moosisaa	“	50	6	“	
11	Dar.Fayisaa	“	25	10	“	
12	Dar.Fiqiruu Mulugeetaa	“	29	10 +3	H/Wajjiraa	
13	Ob.Gaaddisaa Barsiisaa	I/G	67	-	Q/bulaa	
14	Ob.Giiloo Nagarii	Qaalluu	69	-	“	
15	B/saa.Hayilee Waamii	Og.Afaanii	29	Digirii	Barsiisaa	
16	Ob.Hindabuu Dhaabaa	Miseensa	71	-	Q/bulaa	
17	Ob.Injiguu Dibaabaa	“	69	-	“	
18	Ob.Jaagamaa Amantee	“	72	-	“	
19	Ad..Jifaaree Biilee	“	84	-	“	
20	Ob.Kabbabaa Horaa	“	82	-	“	
21	Ob.Lachiisaa Olaanaa	“	55	4	“	
22	Ad.Lalisee Guutamaa	“	54	-	“	
23	Ob.Lammaa Abbixoo	“	70	6	Waardiyyaa	
24	Ob. Sarbeessaa Qajeeltoo	“	78	-	Q/bulaa	
25	B/saa.Sisaay Takkaa	“	39	Digirii	barsiisaa	
26	A/G Taakkalaa Dhinsaa	A/Gadaa	52	6	Hayyuu Biyyaa	
27	Ob.Waaqtolii Geexaa	“	71	-	Q/bulaa	
28	Ad.Xurruu Gammadaa	“	61	-	“	

Gabatee 1. Maqaafi odeeffannoo odeefkennitootaa agarsiisu.

DABALEE C

Odeeffannoo waraabbii irraa gara barreeffamaatti deebi'e.

A. Eebba

X

Afaan keessan garaan keessan tokko haata'u
Kaqotattan alatti barakaa isiniif haat'u
Galee maaddii haata'u
Maaddi dhoowwituun birrii
Maaddi dhoowwituun midhaanii isinirraa haaka'u
Mortuu sin keessaa haaballeessu
Waaqni miqqanyaa isin keessaa haaballeessu
Gabaan warraaqee gabaan raafame isinii
Qabbaneessee galanni isaaf haata'u.
Rooba gadi fuudhee madaala isaatti siniif sassaabe
Galanni isaaf haata'u.
Waaqni qee'ee nagaatii isin baase
Qe'ee nagaatti isin haagalchu.
Ilmoo taphattu jabbilee
Burraaqxutti isin haagalchu.
Mortuu miqqanya haaduutu.
Waaqni gadaa shanii haaqajeelu.
Uumaan ganamaa hinbadiin.
Abbaan biyya kanaa akkanumatti wareensaa haafulla'u.
Daarii haadarbu.
Namichi daarii darbitee dhufee ayyaanni
abbaa rakkise haaqajeeluuf

Y

Haata'u
Haata'u
Haata'u

Haaka'u
Haaballeessu
Haaballeessu

Haata'u

Haata'u

Haagalchu

Haagalchu
Haaduutu
Haaqajeelu
Hanbadiin
Haafulla'u
Haadarbu
Haaqajeeluuf

Namichi harkaa dhabdee dhuftee harkaan dhabe jette saa argachiisu

Haa'argachiisu

Kan harkaa qabdu siif haabulu

Sangaa gateettii haa jabeessu

Sa'a ilmoorra haabulchu

Barri bara Nagaa haata'u

Gabaan quufa haata'u

Abdaariin biyyaa isin haaquubsu.

Abdaariin malkaan nagaa haata'u.

Tulluun nagaa haata'u

Uumaan ganamaa caffeeen nagaa haata'u

Nuti jennee rabbi haa jedhu.

Mangistii keenya nuuf haabulchu

Jalatti nuhaabulchu

Baalagee yoo dhugdee as dhufte qalbii ishii haasassaabbattu.

Ciisa nagaa isin haaciibsu.

Afaan keessan tokko haata'u

Kadhaa waaqaa samaayii midirii bahee isiniif haa kadhatu

Akka ciibsa isaa bultanitti ciibsa rabbi dhaqee isiniif haa kadhatu

Sa'aa isinii haa kadhatu

Namaa sinn haakadhatu

Jabbiidhaa isinii haakadhatu

Kan harkaa dhabde harka isaatiin sinii haakennu

Kanfayyaa dhabde fayyaa isinii haakennu

Miqqanya haaduutu

Mortuun haaduutu

Nuti jennee rabbi haajedhu

Waaqni uumaa ganamaa haajedhu

Waaqni duudhaa ganamaa haajedhu

Akka naaf dhaggeeffattanitti rabbi isiniif haadhaggeeffatu

Uumaa duudhaa ganamaa kanaaf mee tokkicha izgoo jedhaa.

Abeet... Izgoo... Ilililili...

Izgootaa keessan rabbi siniif haaguutu

Karra rabbi dhaqee isiniif haakadhatu

Kan rakkattan isinii haakadhatu

Kan fayyaa dhabdan fayyaa argadha.

Ciibsaan ciibsa nagaa haata'u

Akkanumatti waammattanii irraa hin dhabiinaa

Ciibsa nagaa isin haabulchu

Qe'ee nagaatti isin haa galchu

Biyyi keessan biyya nagaa haata'u

Mangistii keenya nuuf haadhaabu

Waaqni keenya abdaarii garjeedaa caffee garjeedaa nuuf haadhaabu

Egaa nuti jennee waaqni haajedhu

Ililili... Ililili...

Waaqni nagaan nuhoolche nagaan nu'haabulchu

Haa bulu

Haa jabeessu

Haa bulchu

Haata'u

Haata'u

Haaquubsu

Haata'u

Haata'u

Haata'u

Haa jedhu

Haa bulchu

Haa bulchu

Haa sassaabbattu

Haa ciibsu

Haata'u

Haa kadhatu

Haakadhatu

Haakadhatu

Haa kadhatu

Haa kadhatu

Haa kennu

Haa kennu

Haa duutu

Haa duutu

Haa jedhu

Haa jedhu

Haa jedhu

Haa dhaggeeffatu

Izgoo...

Amiin!

Haa kadhatu

Haa kadhatu

Amiin

Haata'u

Amiin

Haa bulchu

Haa galchu

Haata'u

Haadhaabu

Haadhaabu

Haa jedhu

Haa bulchu

Biyyi keenya biyya nagaa haata'u
 Kormi haphée haata'u
 Rimaan haphée haata'u
 Kan qotate haaquufu
 Kan nagadee haabuusu
 Tikfataan haa horu
 Kan barate haafulla'u
 Mootummaan keenya mootummaa nagaa haata'u
 Intalli afaan haadhaa hinwallaaliin
 Ilmi afaan abbaa hinwallaaliin
 Jaarsaafi jaartiin keenya nagaa haata'an
 Gadaan quufaa gabbina

Haata'u
 Haata'u
 Haata'u
 Haaquufu
 Haabuusu
 Haa horu
 Haa fulla'u
 Haata'u
 Hinwallaaliin
 Hinwallaaliin
 Haata'an
 Gabbisi Waaq!
 (Ob.Kabbabaa)

B. Faaruu waaqeffannaatiin Kanneen walqabatan

1. Kottee sangootaa hoo
 Iyyeessakee yaa gooftaa
 Hortee akkam gootahoo
2. Uleen alaltuudhaa uleen alaltuudhaa
 Sidaawwalee yaa mooticha aallee
 Lubbuun marartuudha.
 Sidaawwalee yaa mootii garjeedaa
 Lubbuun marartuudha.
3. Ashangee gubbaan aduudha(2)
 Ammallee sirraa hingallee yaa quufaa
 Waan sirraa galuu dideef safuudha.
 Ashangee gubbaan aduudha
 Kaleessa galgala yaa galgaleessituu
 Hirkookoo abbaa reebaa, hirkookoo abbaa hiikaa,
 Hirkookoo abbaa galaan anuu jira jettee nan jajjabeessituu
 Ashangee gubbaan aduudha adurreen heerumtee sareen amaamota.
 Hirkookoo abbaa reebaa, hirkookoo abbaa hiiikaa
 Otoon sitti boohuu Kaleen nadhaamotaa.
4. Ceekaa lattuu wallalaa namaari
 Beekaa hin dabsuu.
5. Hirreensa kee yaa irreensakee(2)
 Abeet izgoo jedha iyyeessi kee.
6. Ababaa darraa yaa ababaa darraa
 Eessaa yaatanii warri afaan dammaa
 Sayyaraa hinsayyaraa barri ammaa darbaa.
7. Kaloo gamaa yaa dheeda kormaa
 Wallaalli hin oolu maalan mormaa
 Nudhiisi malee.
8. Abaaboo yaa abaaboo daree

- Maafan oolaa waggaa gooftaa yoon fayyaakoo ta'e.
9. Hoomii faaqqee
Sikadheera gooftaa qoomii dhaaphee.
  10. Teepha yaa dachaasaa dachaa(2)
Gooftaa yaa dachaasaa maccaa kee wareen tulluu naanna'e(qaari'e)
  11. Hidda caffee keessaa yaa maramaa
Atoo willee baaftaa yaa namana
Erga willee baastee sin amana.
  12. Aleelee aleeluu gaafa roobii
Ajjeesuu gaafa tsoomii
Eenyu abban nyaatu gaafa foonii.
  13. Assalamalee kuu daarii lagaa
Yeroon keenya geessee maalin rafaa
  14. Iyyooleehoo yaabbadheen geeshee muraa
Gooftaa keenyaa hunkuraa akka baaburaa
Toshaa muraa fuudhikaa karaa duraa
Siin maaltu siqaxxaamuraa .
  15. Ashawaarraa deema miillilee
Gad jedhee siwaammatee
Ol jedhee salamfatee darbe diinnillee.
  16. Akka siin jedhee milishaanillee
Si harkaa hin bahiin yaa gooftaa miliqaanille.
  17. Falaxaan tarsaasaa kallachaallee bitoo
Ibsaa shawaa keessaa waradaa garjeedaa
  18. Bara gadaa Gooftaa kootii
Ceekaanillee hin daraaree
Deegaanillee hinbadhaadhee
Maseennillee ilma deessee
Deessuunillee hintaadhomte.
  19. Hoolaan dhalte ati ilmoon lama
Waaqaan morkortee maal xinnoon namaa.
  20. Homaa hinoonee jabbileen homaa hin oonee
Ittiin bullaan rabbi maal namaa hin goonee.
  21. Daraare hoo keelloon waggaakee daraare hoo
Daraarehoo keelloon waggaakee daraarehoo

X

Waggaa (2) hoo yaa waggahoo
Waggaa (2) hoo yaa waggaaho
Waggaankee nagaadhaa oofkali

Y

Waggaa waggaa yaa waggaahoo
waggaa waggaa yaa waggaahoo
Waggaankee nagaadha oofkali

22. Mee waamimee waaqni ammaa nuuf howwaataa mee wamimee
Mee waamimee waaqni ammaa nuuf howwataa mee waamimee
23. Ilil jedhaa; izgoo jedhaa; Garjeedni hinsagada.
Ilil jedhaa; izgoo jedhaa; Garjeedni hinsagada.
24. Yaawaaq sittan waahimaa gumgumii najalaa qabi, dhugaakoo lafa hinbuusiini
Yaawaaq sittan waahimaa gumgumii najalaa qabi, dhugaakoo lafa hinbuusiini.

25. Abeet yaa gurraachakoo
Gurrakee yoo jette mee nuuf na'imee
26. Nyaanneerra yaa waaq maaddiikee hoo
Nyaanneerra yaa waaq maaddiikee hoo

C. Sagada

X

Izgoo izgoo yaawaaq abeet abeet yaa waaq nutti haraarami
Arfaasaan nujalaa hinbadiin ati lafa nuuf qabadhu
Duudhaakee nujalaa hinballeessiin
Bokkaa taliilakee nuuf dhangalaasi
dhangalaasi
Arfaasaa nagaa nuuf taasisi
Sangaa gateettii nuuf jabeessi
Qottuu irree nuuf jabeessi
Saawwan okoleerratti nuuf qusadhu
Jabbilee goorana keessatti nuuf eegi
Qe'ee nagaatti nugalchi
Ijoollee taphattutti
Jabbilee burraaqxutti nugalchi.

Y

Nutti haraarami
Nuuf qabadhu
Hinballeessiin
Nuuf

Nuuf taasisi
Nuuf jabeessi
Nuuf jabeessi
Nuuf qusadhu
Nuuf eegi
Nugalchi

Nugalchi
(Ob. Ayela)

D. Foollee

X

Foolliyyoo roobaa hoo
Ammayyaa goonni nama nyaataa maal wayya
Foolliyyoo roobaa hoo
Fololaa gonni nama nyaata gaaf lolaa
Yaa yaadessaa lafootoo foolleen damma dammaa
Unadhu akka dammaa
Gaachanni abbaa fardaa
Ayyaantuutu argaa
Ateetee garbitti
Ginbiitti dalagu
Yoo baalageen guufte
Udduutti maragu.
Osoon qottoo ta'ee
Ceekaa jala hinmuru
Osoon nadheen ta'ee
Dhirsa jala hinbulu.

Y

hoo yaa faallee
sanuma jedhu
hoo yaa foollee
sanuma jalaa qabu
yaa yaadessaa lafootoo
yaa yaadessaa lafootoo
yaa yaadessaa lafootoo
yaa yaadessaa lafootoo
yaa yaadessaa lafootoo
yaa yaadessaa lafootoo
yaa yaadessaa lafootoo
yaa yaadessaa lafootoo
yaa yaadessaa lafootoo
Yaa yaadessaa lafootoo

Diigan malee caccabe citaan mana kanaa
Diigan malee caccabe citaan mana kanaa (x4)
Dhiisan malee maalgodhu dubbii bara kanaa (x3)
Eeyyeen asham ashaam
Eeyyeen asham asham
Eeyyeen asham asham

E. Waree waaqaa

1. Naafadheen ture.Yaakallacha aallee marfeen namaas nadadhabeeraa marfee nawaraanee nanaafsisee nakeessa jiru nakeessaa baste marfeen siif galchan jedhe, kanan naafadhee ji'a jaha ciise maqaa kallacha aalleetiinan fayye. Kunoo nama keessa nadhaabe kallacha aallee.

Baga siif dhaga'e kallachaallee.

2. Abbaan koo bara 1988 narraa du'e maqaan isaa qorichee bantii jedhama.Haatikoo abbaa kootiin wal lolaniitu addaan bahanii ishiin haraasii dhiiga nagattee deemte.Ani dhiiga kana dhuguman guddisaa yaakallacha aallee mucaa arasii ji'a sadii maal godheen guddisa yoo guddate kormakee galchaakee haata'u jetteeti maseenni sun naguddifatte maseenni sun naguddifattee kaatee yoo ati guddifatte mucaan kun kan keeti yaakallacha aallee kooluu kee haata'u jetteen ergasii natti himte guddadhee ka'een nafuusifatte arma haadha kootii hodhee hin guddanne xuuxxoodhaan aannan sa'aatiin naguddifatte diraamaa kallachaallee isa dubbatamee hindhumnen isinitti hima.Innaan fuudhu sana abbaan koo waan du'eef abbaa hormaatu nafuusise. Biyyumatu naaf dubbate warra seenaa abbaakoo beekantu naafdubbatee nafuusise. Isumayyuu immoo horii haada manaa jalaa hate jedhaniitu qabaleen shan sayyoo guddattuu,sayyoo katamaa,kilaashii aqabaabbalatee bukkee bukkeetti goree afamuuzii keessaa na galche kallacha aallee ibidda keessaa yaakallacha aallee yoon jedhu xiyyiitiin bishaan taate.kan qabaleen shan horii attuun natti fiddeef na ajjeesuuf ka'e harka qabee kallachaallee bilisa nabaase.

Baga sibaasee ililili...

3. Lafan qaba lafan qabu gubbaadhaa singargaara naan jedheetu yoo ati beelofte midhaan kuntaala tokko yeroo ati beelofte arfaasaatti birraatti sin gargaara naan jedheetu wili nakaade.Ammoo jedheetu qodaa koon guurradha jennaan qodaakee achumatti dhiisii deemi yeroo biro fudhattaa naan jedhe.Yeroon qodaakoo fudhachuu dhaqu manasaatti guurrateera naaf kenni yoon jedhu otuma oliifi gadi qabuu naan naanaanna'aa nan naanna'aa qodaan kun immoo kan haada kook an akka'oo kooti nadhoowwate.Marmaaree oljooree gadjooree dadhabnaanin yaa gooftaa human keetiin yoo harkaa naaf fuute manakee dhufeen ciibsaa kee ciiseen galata siif galchan jedheen kun 1^{ffaa} dha.

Kan biroo immoo magaalaadhaan marra'ama lafa mucaakoo wajjin osoon jedhuu mucaakoo ababbalee najalaa eerumsiise innis qodaakoo nawarase innis maal ta'aa midhaan makiinaa tokko fe'eetu innis dhabe.inni lafa koo fudhate immoo nidu'e kanan himuu dhufe.ililili...

Yaa kallachaallee osoon han hinbooyiin himimmaan koo narraa haqxee; osoon hin iyyiin naaf dirmattee galanni guddaan siif haata'u, jedheen yoo ati naaf dhageesse gabaa keessatti akka sareen siif dutan jedheen isaaf galanni haata'uu ani nan jira namichi manakoo diige hindu'ee amma biyya lafaarra hinjiruu kanadha wareen gooftaa kootii... wuww wuww wuww jechuun akka saree dute.Namicha du'etu saree jedhee arrabse.

Deebi'e har'ammoo rakkoo kana naaf hiiki yaakallachaallee nan rakkadhe guyyaa keessa waatu nadhibee tsoomii dhaan dhufeen ciibsaakee siif dhaabadheen tsooma hiika isa kaan fixadheera isa kaan immoo situ beeka.

Si haa hiiku waaqni..ililililil...

4. Obboleessa kootu baay'ee dhukkubsate ijoollee ja'a manatti gateen torbaan sadii itti galee rakkadhe. Dhukkuba sareetu naqabee nafuudhaa ka'aa jedha. Tokkichuma kanan qaba yaa kallachaallee yoo tokkittii kana naaf fayyistee haadhookoo kana bira nadhaabde sabakee keessa dhaabadheen wareekee himan jedhe kanaafan isin bira dhaabadhee waree gooftaa nugusa kootii hime kunoo siif dute, wuw wuw wuw... Naaf dhageesse, yaakallachaallee haadhookoo naaf fayyistee wuw... wuw... wuw...

5. Yaagooftaakoo leenca mana hidhaa keessaa yaakallachaallee halkan taanaan ati deemii naaf muggutin jedhe yaakallachaallee guyyaa taanaan ati deemii naaf muggutin jedhe yaa kallachaalle gumaa abbaa qabun hidhame, gumaa abbaa qabu uu'uu jedhanii nafaana kaatanii naqabanii mana hidhaatti na erganii ragaa sobaatiin waggaa sagal natti murtaa'ee gaafa murteen kun natti murtaa'u yaakallachaallee yaa kallachaallee wareegsa keetiin dhaladheen caffee keerratti dhaladhee jiraadhee isa waggaa sagalii kana waggaa 18 naaf taasisii bilisa nabaasin jedhe. kallachaallee waggaa afuritti yakkicharraa bilisa nabaasee ooqubaan isaa haagahu galanni isaa gahu gooftaa koo gumaa hinqabnerraa.

Baga sibaase...

6. Warra du'aa eebba dhaqee osoon galuuf deemuu sareen miila naciniinee dhiigni caammaa naguute. sanaanis nadhukkubeen ji'a shan ciiseen osoo ibidda biraa hinka'iin namichi dhibba lamaan na akkame lafee qaaqqabe miilli kun si madaa'a naan jedhe. miilli koos naaf ejjachu dide qoricha inni kenneenis sanaani yaa kallachaallee anoo waree keen dabarsaa moraatu madaa'aa anoo mora hinbeeku dhaabbannikoo najalaa badaa jedhe iddoonsaa hinbeekamu amma fayyeera. ilililil бага siif dhaga'e.

7. Warreen dhuunfaan waree dhiheeffatan:

Yaa abbaa hundaa
Yaa gooftaa hundaa
Wareenkee daangaa haace'u
Galannikee daangaa haace'u
Imimmaankoo sitti boo'een argadhee
Galata; gooftaakoo galatakee
Yaa mooticha Garjeedaa
Yaa mooticha baddaa ancabbii
Yaa mooticha summurruu
Sittan iyyaa naaf dhaga'u
Wareenkee macca haace'u
Kan hafetti naaf hafi
Isa itti aanutti naaf qaxxaamuri
Si haa galatu
Gooftaa tulluu duubatti namaaf dhaga'u
Kan darbe darbeeraa kan hafetti naaf hafi
Gamakee galanni haaga'u
Gaarakee galanni haaga'u
Godakee galanni haaga'u

Galanni kee fiixaan haaba'u
Galannikee macca haaga'u
Galata keeti galanni siif haata'u.
Alattis,manattis, namaaf dhageessaa
Yaa gooftaakoo ati hunda dandeessaa
Hunda dhageessaa ati nagargaari.

F. Yeroo galchaan galuufi Galata dhiheessuu

Aadaan aadaasaa hindhabiin
Waan wareegdan isiniif haataasisu
Saani haa horu;namni haa horu.
Yaa waaq ati wili baasta malee,
Wili hinnyaatu бага dhageesseef.

G. Nagaa walgaafachuufi Galata Waaqaa dhuheessuu

Akkam bultan/ooltan?

Nagaa galata waaqaa/rabbi.
Nagaa galatasaa.
Nagaadha,galanni isaaf haata'u.
Nagaadha, gooftaa haagalatu.
Nagaa galata Waaqaa.
Nagaa galata Rabbii.
Jirra amma rabbi kenne.
Galanni isaa hinbadiin.
Jirra isaa galatu.
Jira galanni isaa hinbadiin.
Nagaadha gooftaa kootti haa tolu.
Nagaadha,isatti haatolu.

H. Himoota Dubbii Dhugoomsuuf Itti Gargaaraman.

Dhugaa rabbi/waaqaa.
Gooftaan haamasakkaru.
Harka kallachaallee;harka waaqaa.

I. Himoota Dubbii Guyyuu Keessatti Dhimma Itti Bahamu.

Waaqatu beeka.
Yoo Waaq jedhe.
Kan waaq nicaala.
Dhugaa waaqaafi kkf dhaga'uun aadaadha.
Kallachaalleen simagane!
Diirrikoo dirra kallachaati.
Kallachi sifaana haagalu!
Kallachaalle si'aaqabu!
Baga siif guute!
Baga siif dhaga'e!
Akkan ani si'arge kallachaalle si hin'argiin!
Kallachaalle haabeeku!
Kan waaq jedhe hin'oolu.
Kan waaq mure hin'oolu.
Dhugaan kan waaqaati.
Dhugaan ilma rabbiiti.

Waaqaaf jedhee dhiise.

Waaqa dhibba kiise; Jaarsa dhibba kiise;kallachaallee dhibba kiise;isinin dhibba kiise.

J. Himoota waliin haasawaa keessatti mul’atan

X

Isinaan eebbisaa eebba na gargaaraa!

Mee jamaa kanan eebbisaa eebba nagargaaraa!

Waaqni keenya nuuf dhaga’aa kun afaan maali?

Mee waaqaan hey, jedhi!

Dhugaan gara kam jira jamaa?

Mee waaqa nagaan asiin nu ga’eef ililchaa!

K. Himoota Dubbii akeekkachiisuuf dhimma itti bahamu

Akkaan ani si’arge kallachaallee si hinargiin!

Kallachaalleen sidawwale.

Kallachaallettin kennadhe/fannise.

Y

Isin gargaarre!

Isin gargaarre!

Afaan Waaqi!

Hey,Waaq!

Eeyyeen egaa...

Ilililili...

DABALEE D

Suura Odeeffkennitoota Qorannichaa

Suura obbo Camadaa Gammachuu (82) fi Ob.Lachiisaa Olaanaa (Um.64) yeroo qoratichaaf odeeffannoo garaa garaa kennan agarsiisu.

Suura Darg.Fiqiruu Mulugeetaa (Um.29)fi Hayilee Waamii yeroo odeeffannoo dhimma foollee irratti qorataadhaaf od.kennu agarsiisu

B/saa Sisaay Takkaa(Um.45) yeroo dhimma hawaasummaa AJGWK irraatti qorataadhaaf od.kennu.

Obbo Kabbabaa Horaa (Um. 80)fi Ob Lammaa Abbixoo yeroo dhimma adeemsa waaqeffannaafi Eebbaa irratti yeroo odeeffannoo kennan.

Suura Obbo Dhaabasaa Nagariifi Luba Barsiisaa Dhinsaa yeroo odeeffannoo kennan.

Suura Ad. Disoo Mosisaafi Ad.Lalisee Gammadaa yeroo odeeffannoo faaruu sirna waaqeffannaa irratti kennan agarsiisu.

Suura A/Gadaa Maccaa, Taakkalaa Dhinsaa yeroo dhimma walii gala ardaa jilaa sanarratti yaada kennan agarsiisu.

Suura bakka ayyaanni keelloo itti kabajamuu duubaan.

Suraa   karra   Gimbii   warra   kallachaallee   fuulduraan

Suura hirmaattota ayyaana keelloo gaafa guyyaa 05/02/2009 hirmaatan agarsiisu.